

**T.C.
ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI**

İBÂDÎLER'DE İMAMET ANLAYIŞI

Yüksek Lisans Tezi

Şeref Safa Şimşek

Danışman
Prof. Dr. Harun YILDIZ

SAMSUN
2023

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI

Hazırladığım Yüksek Lisans tezinin bütün aşamalarında bilimsel etiğe ve akademik kurallara riayet ettiğimi, çalışmada doğrudan veya dolaylı olarak kullandığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin Kaynaklar'da gösterilenlerden oluştuğunu, her unsurun enstitü yazım kılavuzuna uygun yazıldığını ve TÜBİTAK Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu Yönetmeliği'nin 3. bölüm 9. maddesinde belirtilen durumlara aykırı davranılmadığını taahhüt ve beyan ederim.

Etik Kurul Gerekli mi ?

Evet ☐

Hayır ☒

04/01/ 2023
Şeref Safa ŞİMŞEK

TEZ ÇALIŞMASI ÖZGÜNLÜK RAPORU BEYANI

Tez Başlığı : İBÂDÎLER'DE İMAMET ANLAYIŞI

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışması için şahsım tarafından 04.01.2023 tarihinde intihal tespit programından alınmış olan özgünlük raporu sonucunda;

Benzerlik oranı : % 12

Tek kaynak oranı : % 1 çıkmıştır.

04/01/ 2023
Prof. Dr. Harun YILDIZ

ÖZET

İBÂDÎLER’DE İMAMET ANLAYIŞI

Şeref Safa Şimşek

Ondokuz Mayıs Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı

Yüksek Lisans, Şubat/2023

Danışman: Prof. Dr. Harun YILDIZ

Günümüze kadar kendisini taşımayı başarmış İbâdiyye’nin en dikkat çekici görüşü olan imamet anlayışını kendi kaynakları etrafında aydınlatmayı amaçlıyoruz. Yaşadıkları dönemin şartları göz önüne alındığında o günün özgürlükçüleri olarak adlandırabileceğimiz İbâdiyye, bu açıdan günümüz siyasi anlayışına da farklı bir bakış açısı kazandıracaktır. Kendilerini tarihsel anlamda Hâricîler’in devamı olarak görmeyen bu mezhep, özgün imamet görüşleriyle karşımıza çıkmaktadır. İnanç ve anlayış tarzlarını uygulamayı hedefleyerek bunları bir devlet örgütlenmesi içinde pratiğe aktarma düşünceleri ile devlet kurabilme yolunda geçirdikleri zorluklar ve bunlar karşısındaki sabırlı tavırları, imamet anlayışlarının özünü yansıtmaktadır. Zira kitmân, şurât, difâ’ ve zuhûr gibi orijinal siyasi terimleri, İslam düşüncesi ve siyaset felsefesine kazandırmalarının yanında, bu kavramlarla devletleşme süreçlerini anlatmaktadırlar. Uzun yıllar geleneklerine bağlı kalmış olsalar da zamanla imamet anlayışlarında bazı değişiklik ve farklılıklar meydana gelmiştir. Mezhep içi bu farklılıklar, İbâdîler’in tarihsel gelişim süreci içinde de takip edilebilir. Bununla birlikte fikir özgürlüğüne saygı duymaları ve mutedil tavırlarını sürdürmeye çalışmaları, iman ve imamet anlayışlarıyla yakından ilişkilidir.

Çalışmamız giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde araştırmanın önemi, amacı, araştırmada kullanılan metot ve araştırmanın kaynakları gibi konular üzerinde durularak bu çerçevede bilgiler verilmiştir. Araştırmamızın birinci bölümünde İbâdîliğin doğuşu, teşekkülü ve gelişimi ele alınmıştır. Burada Basra, Yemen-Hadramut, Uman ve Kuzey Afrika İbâdîliği’nin tarihsel serüveni işlenmiştir. Ardından imamet nazariyeleriyle ilişkisini kurduğumuz iman ve büyük günah meselesi hakkındaki itikadi görüşlerine yer verilmiştir. İkinci bölüme gelindiğinde ise araştırmanın ana konusu burada yer almaktadır. Bu bölümde, öncelikle imamet ve hilafet kavramlarının anlam alanlarına değinilmiş, arkasından imamet zorunluluğu meselesi, devlet başkanlığı için gerekli şartlar, devletin görevleri ve imamet anlayışında zamanla ortaya çıkan mezhep içi farklı yaklaşımlar incelenmiştir.

Anahtar Sözcükler: İbâdiyye, İmamet, Kitmân, Şurât, Zuhûr

ABSTRACT

IBADHI'S CONCEPTION OF IMAMATE

Şeref Safa ŞİMŞEK

Ondokuz Mayıs University

Institute of Graduate Studies

Department of Basic Islamic Sciences

Master, February/2023

Supervisor: Prof. Dr. Harun YILDIZ

We aim to illuminate the conception of the imamate, which is the most remarkable view of the Ibadiyya that has managed to carry itself to the present day, around its own sources. Considering the conditions of the period in which they lived, Ibadiyye, which we can call the libertarians of that day, will also bring a different perspective to today's political understanding. This sect, which does not see itself as the continuation of the Kharijites in the historical sense, appears with its original imamate views. By aiming to apply their belief and understanding styles and putting them into practice within a state organization, the difficulties they had to establish a state and their patient attitude towards them reflect the essence of their conception of imamate. Because, besides bringing original political terms such as *kitmān*, *shurāt*, *difā'* and *zuhūr* to Islamic thought and political philosophy, they also describe the processes of statehood with these concepts. Although they have adhered to their traditions for many years, some changes and differences have occurred in their conception of imamate over time. These intra-sectarian differences can also be traced in the historical development of the Ibadis. However, their respect for freedom of thought and their attempt to maintain their moderate attitudes are closely related to their conception of faith and imamate.

Our study consists of an introduction and two parts. In the introduction, information is given focusing on topics such as the importance of the research, its purpose, the method used in the research and the sources of the research. In the first part of our research, the birth, formation and development of Ibadhis are discussed. Here, the historical adventure of Basra, Yaman-Hadramut, Uman and North African Ibadism is handled. Then, the creed views on the issue of faith and great sin, which we have established a relationship with the imamate theories, are given. When it comes to the second part, the main subject of the research is here. In this section, firstly, the meaning areas of the concepts of imamate and caliphate were touched upon, then the issue of the obligation of the imamate, the necessary conditions for the presidency, the duties of the state and the different approaches within the sect that emerged over time in the conception of the imamate were examined.

Keywords: Ibadhiyah, İmamate, Kitmān, Shurāt, Zuhūr

ÖN SÖZ VE TEŞEKKÜR

İbâdîlik, İslam düşünce ve mezhepler tarihinde ilk ortaya çıkan Hâricîler içerisinde şekillenmiş olup inanç ve yaklaşımları açısından süreç içerisinde onlardan farklılaşmış olan bir mezheptir. İbâdîlerin, önemli ölçüde ılımlı görüşleriyle günümüze ulaştıkları anlaşılmaktadır. İbâdîliğin kurucu kimliği olan Abdullah b. İbâd'la birlikte fikir babası olarak kabul edilen Câbir b. Zeyd'in ılımlı görüşleriyle bu anlayış tarzı, diğer Hâricî fırkalardan ayrılmıştır.

İbâdîliğin Câbir b. Zeyd'den sonraki gelişiminde Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerime'nin önemli bir yeri vardır. O, selefleri gibi Emevi idarecilerine karşı esnek bir hareket tarzını takip etmeye çalışmıştır. İbâdîliğin bu süreçte gelişiminde Basra'da kurmuş olduğu "hameletü'l-ilm" teşkilatı, dikkat çekici bir yere sahiptir. Ebu Ubeyde'nin burada ortaya koyduğu çabaların etkisiyle İbâdî çevreler, Basra dışına çıkarak başta Uman olmak üzere Kuzey Afrika, Yemen ve Horasan gibi bölgelere yayılmışlardır. Bu süreçte Basra'da eğitim alan gençlerin önemli bir yeri vardır ve onlar, bu coğrafyalara giderek İbâdî fikirleri yaymışlardır.

İbâdîliğin yayılması ve belli bölgelere yerleşmesinde imamet anlayışlarının önemli bir etkisi olduğu görülmektedir. Bu noktada onlar, hem diğer mezhep ve dinî gruplardan ayrılmışlar, hem de kendilerine özgü yeni bazı anlayışlar ortaya koymuşlardır. İbâdîler, bazı görüşleriyle hem Mu'tezile, hem de Ehl-i Sünnet'e yakın bir tablo çizmişlerdir. Onların hem Kuzey Afrika, hem de Uman'da yaşamış oldukları tecrübe, bu özgün imamet anlayışının bir tezahürüdür. Kuzey Afrika'da Cezayir merkez olmak üzere Tunus ve Libya gibi ülkelere de hakim bir şekilde kurdukları Rüstemîler Devleti (777-909), bölgede dikkat çekici bir otorite oluşturmuştur. Yine benzer biçimde Uman'da yüzyıllardan bu yana yaşanan tecrübe de, bunun bir diğer örneğidir.

İbâdîler'de İmamet Anlayışı isimli çalışmamız, bir giriş ve iki bölümden meydana gelmektedir. Giriş bölümünde öncelikle problem durumu, araştırmanın amacı, önemi, izlenen metot ve teknikler ile araştırmada kullanılan ana kaynaklar ortaya konulmuştur.

Araştırmamızın birinci bölümünde İbâdîliğin doğuşu, teşekkülü ve gelişimi ele alınmıştır. Burada Basra, Yemen-Hadramut, Uman ve Kuzey Afrika İbâdîliği'nin tarihsel serüveni işlenmiştir. Ardından imamet nazariyeleriyle ilişkisini kurduğumuz

iman ve büyük günah meselesi hakkındaki itikadi görüşlerine yer verilmiştir. İkinci bölüme gelindiğinde ise araştırmanın ana konusu burada yer almaktadır. Bu bölümde, öncelikle imamet ve hilafet kavramlarının anlam alanlarına değinilmiş, arkasından imametın zorunluluğu meselesi, devlet başkanlığı için gerekli şartlar, devletin görevleri ve imamet anlayışında zamanla ortaya çıkan mezhep içi farklı yaklaşımlar incelenmiştir.

Son olarak, tez konumuzun tespit edilip bu aşamaya gelmesine kadar bütün aşamaları büyük bir özenle takip edip kıymetli yönlendirmeleriyle çalışmanın bu hale gelmesini sağlayan ve çalışma boyunca maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen danışman hocam sayın Prof. Dr. Harun YILDIZ hocama, çalışma süresinde maddi-manevi yardımlarıyla bana sürekli destek olan anneme, babama ve kardeşime teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Şeref Safa ŞİMŞEK

Samsun 2023

İÇİNDEKİLER

TEZ KABUL VE ONAYI	i
BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI	ii
TEZ ÇALIŞMASI ÖZGÜNLÜK RAPORU BEYANI	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ VE TEŞEKKÜR	v
İÇİNDEKİLER	vii
SİMGELER VE KISALTMALAR	viii
1. GİRİŞ.....	1
1.1. Araştırmanın Önemi.....	1
1.2. Araştırmanın Amacı.....	4
1.3. Araştırmada İzlenen Metot.....	5
1.4. Araştırmada Kullanılan Kaynaklar	7
2. İBÂDİLİĞİN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ	9
2.1. İbâdiliğin Doğuşu.....	9
2.2. İbâdiliğin Teşekkülü ve Tarihsel Gelişimi	17
2.2.1. Basra İbâdiliği	17
2.2.2. Yemen ve Hadramut İbâdiliği / Hicaz İbâdiliği	23
2.2.3. Uman İbâdiliği	28
2.2.4. Kuzey Afrika İbâdiliği	32
2.3. İbâdiliğin İtikadi Görüşleri.....	47
2.3.1. İman	47
2.3.2. Mürtekb-i Kebîre (Büyük Günah Meselesi)	49
3. İBÂDİLER'DE İMAMET ANLAYIŞI.....	51
3.1. İmamet ve Hilâfet Kavramlarının Anlam Alanı.....	51
3.2. İmamet Anlayışının İmanla İlişkisi.....	53
3.3. İmamet'in Zorunluluğu Meselesi	54
3.4. Devlet Başkanlığı İçin Gerekli Şartlar	56
3.5. Devlet Başkanı'nın Seçilme Yöntemi	60
3.6. Devlet Başkanı'nın Azlı.....	62
3.7. Devlet Başkanına Verilen İsimler	66
3.8. Devletin Görev ve Faaliyetleri.....	68
3.8.1. Kitmân.....	71
3.8.2. Şurât veya Şirâ	75
3.8.3. Difâ'	78
3.8.4. Zuhûr.....	80
3.9. Dâr Kavramı ile İlgili Görüşleri.....	83
3.9.1. Dâru't-Tevhid	83
3.9.2. Dâru'l-Küfr	85
3.9.3. Dâru't-Takiyye.....	85
3.10. Hicret.....	87
3.11. İmamet Anlayışında Mezhep içi Farklı Yaklaşımlar	88
4. SONUÇ	94
KAYNAKÇA.....	98
ÖZ GEÇMİŞ.....	102

SİMGELER VE KISALTMALAR

AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Bkz	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
haz	: Hazırlayan
nşr.	: Neşreden
OMÜİFD	: Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
s	: Sayfa
ss.	: Sayfalar arası
S.	: Sayı
terc.	: Tercüme eden
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik eden
Yay.	: Yayınları

1. GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Önemi

İbâdilik ile ilgili doğrudan yazılmış eserlerin sayısı oldukça azdır. Hele ki İbâdîler'in en dikkat çekici görüşleri olan imamet anlayışları üzerine yazılmış bir tez veya eser mevcut değildir. Sünni ve Şii kaynaklar, İbâdiyye'yi Hâricîlerden saydıkları için Hâricîler üzerinden İbâdiyye'yi anlatma yoluna gitmişlerdir. Bu noktada İbâdî müelliflerin yazmış olduğu eserlerin sayısının yeterli olduğunu söylemek bir hayli güçtür. Dolayısıyla Mezhepler tarihi araştırmalarında, yaşayan mezheplerden biri olan İbâdîler'e de Sünni ve Şii gruplar kadar önem verilmeli ve bunlar üzerinde araştırmalar yapılmalıdır. Ayrıca İbâdiyye'yi özgün bir fırka olarak kendi kaynaklarını dikkate almak suretiyle tanımlamaya çalışmak yerinde bir yöntem olacaktır. Bu vesileyle fırkaların doğru bir biçimde anlaşılmasının önemi, daha net bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışma, hem tarihi hem de güncel bir araştırma olması açısından ayrı bir öneme sahiptir.

Makâlât türü eserlerde kendisinden "İbâdiyye" olarak bahsedilen bu mezhebi doğru anlayabilmek ve tarihsel serüvenini objektif olarak tespit edebilmek için Hâricîlik hakkında fikir sahibi olunması gerektiğini düşünüyoruz. Bu anlamda İbâdiyye'nin zuhûr etmeden önceki toplumun durumuna ve gelişen olaylara bakmanın daha doğru bir değerlendirme yapabilmek adına önemi aşıkardır. Zira hiçbir mezhep bulunduğu ortamdan bağımsız bir şekilde ele alınamaz. Ayrıca sosyal olgular ve tarihsel olaylar birbiri ardına gelişmiş olup uzun bir zincirin halkaları gibidirler. Bu bakımdan İbâdiyye öncesine kısa bir yolculuk yapmak yerinde olacaktır. Ana fikir olarak imamet/hilâfet temelli bir yaklaşım üzerinde duracağımızdan dolayı tarihsel akışı da bu yönde aktarmaya gayret edeceğiz.

Hiz. Peygamber'in (a.s) devletin reisi olması hasebiyle sosyal meselelerde vuku bulan çekişmeler onun hakemliğinde çözülüyordu. Siyasi bir lider olarak Peygamber'in varlığı kimsenin bu durumu sorgulamasına ve lider arayışına girişmesine imkan tanııyordu. Hatta bu konu zihinlerde bile yer etmiyordu. Hiz. Peygamber'in vefatıyla çok üzülen Müslümanlar bu acıyla baş etmenin verdiği zorluğun yanında bir de hilâfet durumu ortaya çıkınca kafalar iyice karışmıştır. Bu durumda çözülmesi gereken en önemli sorunun devlet idaresindeki boşluk olduğu anlaşılmıştır.

Güçlü bir devlet geleneğine sahip olmayan ilk Müslümanlar, Hz. Peygamber'in vefatından sonra devletin başına geçecek yöneticinin kim olacağı, nasıl belirleneceği, görev ve sorumluluklarını yerine getirmede sorununu nasıl çözüleceği ile ilgili Kur'an ve sahih hadiste açık ifadeler bulunmadığından bazı problemler yaşadılar.

Hz. Ömer'in belirlediği altı kişilik şura içinden istişareler neticesinde Müslümanların ortak kararıyla hilâfete Hz. Osman (r.a) getirilmiştir.¹ Böylece uzun bir süre gündeme gelmeyecek olan hilâfet problemi Hz. Ebu Bekir (r.a) ve Hz. Ömer (r.a) dönemlerinde fetihlerin artması hasebiyle şimdilik tatlıya bağlanmış gibi görünse de söz konusu ihtilaf gizli bir şekilde devam etmiştir.²

Hz. Osman (r.a) dönemine gelindiğinde ilk altı yıl bu anlamda huzurlu geçse de fetihlerin durmasına bağlı olarak ganimet gelirlerinin azalması, hızlı bir sosyal değişim, şehirleşme, uzantıları İslam öncesine dayanan Emevî-Hâşimi çatışması ve Hz. Osman (r.a)'ın yapmış olduğu uygulamalar doğrultusunda Müslümanlar arasında huzursuzluklar kendisini göstermeye başlamıştır. Bu çekişmelerin hazırladığı ortam, ileride Hâricîler adıyla anılan bir fırkanın zuhûr etmesine zemin hazırlamıştır.

Hâricîliğin doğuşunu Hz. Ebu Bekir (r.a)'ın hilâfetinde vuku bulan Ridde savaşlarına bağlayanların yanı sıra, Hz. Osman (r.a) dönemine götürenler de olmuştur. Hatta bazı müellifler, Hâricîliğin doğuşunu Hz. Peygamber'in zamanına kadar götürmüşlerdir. Buna göre Hâricîliğin ortaya çıkışında münafıkların belirleyici bir rolü olmuştur. Hâricîliğin ortaya çıkışında genellikle öncü rol oynayan ve münafık olmalarıyla bilinen üç isim ön plana çıkmaktadır. Bu bakış açısına göre bunlar, Zü'l Hüveysıra et-Temimi, Hurkus b. Züheyr ve İbn Sebe'dir. Böylece Hâricîliğin başlangıcı Zü'l Hüveysıra hadisinden hareketle Hz. Peygamber dönemine dayandırılmış olup Hâricîliğin çıkışı münafık önderlere bağlanmıştır.³ Ancak İslam tarihçilerinin çoğunluğuna göre haklı olarak Sıffin savaşı ve Tahkim hadisesi başlangıç noktası olarak tercih edilmiştir.

Hiçbir dini-politik hareket tek bir sebebin sonucunda oluşmamış ve birdenbire ortaya çıkmamıştır.⁴ Bu sebeple Hâricîliğin doğuşunu sadece tahkim olayına

¹ Kenan Ayar, "Hâricîler'in Hz. Ali'den Ayrılış Süreci", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VIII (2008), sayı:1, s. 46.

² Bkz. Ali Sami en-Neşşar, *İslam'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu*, (Çev. Osman Tunç), İstanbul: İnsan Yayınları, İstanbul, 1999, s. 312.

³ Mehmet Kubat, "Hâricîliğin Doğuşunda Münafıkların Rolü", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VI (2006), sayı: 4, s. 134-139.

⁴ Halil İbrahim Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011, s. 141-142.

bağlamak⁵, onların düşünce dünyalarını yeterince anlamadığımızı gösterir. Dolayısıyla Sıffın öncesine dönüp Arap toplumunun ve bedevilerin sosyal, kültürel, siyasi ve ekonomik hayat tarzlarını tahlil etmek gerekir.⁶ Ancak burada detaylı bir şekilde bu konuyu işlemenin amacımıza aykırı olacağından dolayı, Arap toplumunun ve bedevilerin kültürel özelliklerini yeri geldiğinde atıflarda bulunarak işlemeye çalışacağız.

Hiz. Osman (r.a) dönemini Hâricîlerin incelenmesi için başlangıç noktası⁷ olarak tercih edebiliriz. Aynı zamanda Kalhâtî, Berrâdî ve Sâlim b. Zekvân gibi önemli İbadi müellifler de eserlerinde Hiz. Osman'ın hilâfetine geniş bir şekilde yer ayırarak bu dönemi fitnenin başlangıcı olarak görmüşlerdir. Onlar kendilerini Hâricî olarak adlandırmadıkları için tarihlerini muhakkime-i ula'ya⁸ dayandırmaktadırlar. Yani onlara göre İbadiler, tarih sahnesine tahkim hadisesiyle beraber çıkmıştır. Onlara göre muhakkime-i ûlâ'dan ayrılan Ezârika⁹, Hâricîlerin kendisidir. Bu durumda iki farklı "Hâricî" sıfatı ortaya çıkmış olmaktadır. Genel kabule göre ise İbâdiler, Hâricîlerin içerisinden çıkmış bir fırka olarak kabul edilmektedir. Şimdilik biz burada genel kabule göre hareket etmeyi tercih ediyoruz. Çünkü İbâdiler'in Hâricî olarak nitelendirdiği Ezârika da onlar gibi muhakkime-i ûlâ'ya kendilerini nispet etmişlerdir. Bu durumda tek bir grup olan muhakkime-i ûlâ'dan iki farklı fırkanın zuhûr etmiş olması aralarında organik bir bağ olduğunu teyit eder niteliktedir. Dolayısıyla Hâricî fikrinin ilk kez Hiz. Osman aleyhtarı fitneden önce ortaya çıktığı ve bu isyan sırasında eyleme dönüştüğü söylenebilir. Hâricîler, "Osman'ı hepimiz öldürdük" diyerek bu olaya sürekli sahip çıkmışlar ve kendilerinin de Hiz. Osman'ın katlinden sorumlu ihtilalci unsurların devamı olduklarını ileri sürmüşlerdir.¹⁰

Hâricîliğin düşünce ve eylem olarak Hiz. Osman döneminde ortaya çıktığını gösteren başka önemli deliller de mevcuttur. Zira Hiz. Osman'a karşı girişilen olay,

⁵ İrfan Abdülhamid, *İslamda İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları*, (çev. Mustafa Saim Yeprem), Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2015, s. 79.

⁶ Mehmet Saffet Sarıkaya, *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015, s. 91-92.

⁷ W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (çev. Ethem Ruhi Fırlı), Ankara: Sarkaç Yayınları, 2010, s. 11; Selim Nu'aymî, "Hâricîler'in Doğuşu", *OMÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (Çev. Harun Yıldız), Samsun: 1998, sayı:10, s. 513.

⁸ Sâlim b. Zekvân, *es-Sîre*, (çev. Harun Yıldız), Ankara: Ankara Okulu Yay., 2016, s. 68-71; Ebu'l Kasım el-Berrâdî, *İbâzî Tarihi*, (Çev. Orhan Ateş), Ankara: Astana Yay., 2021, s. 162-164.

⁹ Sâlim b. Zekvân, Ezârika'yı Hâricîler olarak kabul etmektedir. Bkz. İbn Zekvân, *es-Sîre*, s. 71-95.

¹⁰ İbn Sellâm el-İbâdî, *Kitabün fihi Bed'ü'l-İslam*, (çev. Mehmet Nurullah Aydın-Selim Yılmaz), Ankara: Ankara Okulu Yay., 2019, s. 64; ayrıca bkz., Harun Yıldız, "Hâricî Düşüncesinin Gelişimi", *OMÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Samsun: 1999, sayı:11, s. 258.

Hâricîlerin ileri sürdükleri görüşlerle paralellik arz eden iddialara sahip insanların da içinde yer aldığı bir ayaklanmadır. Fakat Hz. Osman’a karşı ayaklananların hepsini, Hâricîlerin ilk önderleri olarak kabul etmek de yanlıştır.¹¹

1.2. Araştırmanın Amacı

Genellikle klasik dönem müelliflerinin kaleme aldığı eserlerde tarafgirliğin etkisi, objektif tarih yazıcılığın önüne geçmiştir. Bununla birlikte bu eserler, sistematik bir biçimde ele alınmamıştır. Aynı zamanda mezhepler hakkında bize ışık tutan tarih eserleri, fırkalar hakkında geniş malumat sunmamaktadır. Hal böyleyken Mezhepler tarihi araştırmacıları, ince eleyip sık dokuyarak tarihi meselelere objektif yaklaşırken mezhepleri kendi dönemlerinin bir ürünü olarak değerlendirmelidirler. Bizde bu noktada günümüze kadar kendisini taşımayı başarmış İbâdiyye’nin en dikkat çekici görüşü olan imamet anlayışını kendi kaynakları etrafında aydınlatmayı ve aynı zamanda bu mezhep hakkındaki olumsuz düşüncelerin tekrar gözden geçirilmesini hedefliyoruz. Bunu yaparken de dönemin ve kişilerin siyasal, sosyal ve kültürel durumlarını göz önünde bulundurmaya özen göstereceğiz. Büyük bir coğrafyaya yayılmış ve günümüze kadar varlığını koruyan İbâdiyye’nin teşekküllü tarihini araştırmak her ne kadar zor olsa da imkân dahilinde ulaşabildiğimiz kaynakların yardımıyla meseleye ışık tutmaya çalışacağız. İslam tarihinde ilk defa siyasi fikirleriyle öne çıkan Hâricîler’in en önemli kolu olan İbâdiyye ile yine Müslümanlar açısından doğru anlaşılması gereken en gözde mesele durumundaki imamet bu çalışmada bir araya gelmesi çalışmanın amacını pekiştirmektedir. Bu sentezin ortaya çıkaracağı sonuçların İbâdiyye ile beraber günümüz siyasi anlayışına farklı bir bakış açısı kazandıracağını umuyoruz.

Siyasi ve itikadi alanda ortaya çıkan her anlayış ve yaşayış biçimi, mezhep kabul edilmemektedir. Bunların mezhep olarak kabul edilmesi için, karşılaşılan siyasi veya inançla ilgili problemler üzerinde sistematik ve tutarlı fikirlerden oluşan bir nazariye geliştirmeleri ve bu nazariyeyi ele alan temel eserler telif etmeleri gerekir.¹² Dolayısıyla herhangi bir mezhebe ait fikirlerin oluşması için belirli bir zamanın geçmesi gerekir. Hz. Osman dönemi ise bu fikirlerin olgunlaştığı bir dönem olmaktan

¹¹ Adnan Demircan, *Hâricîlik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din-Siyaset İlişkisi*, Beyan Yay., İstanbul, 2015, s. 74.

¹² Sönmez Kutlu, “Aleviliğin Dini Statüsü: Din, Mezhep, Tarikat, Heterodoksi, Ortodoksi veya Metadoksi”, *İslamiyât Dergisi*, VI (2003), sayı: 3, s. 36-37.

ziyade ilerisi için bir temel olma niteliği taşımaktadır. Bu bakış açısıyla Hz. Osman (r.a) dönemi olaylarının Hâricîlerle irtibatına gelince, henüz ıstılahlaşmamış Hâricî fikirlerin muharrik bir unsur olarak o olayda etkin olmadığı¹³ ancak Hâricî teolojisi için başlangıç noktası oluşturduğu söylenebilir. Neticede Hâricîlerin taraf oldukları ilk eylem, Hz. Osman'ın öldürülmesidir. Bu hadiseyle beraber fikri alt yapısı oluşan¹⁴ Hâricîler, Sıffin savaşı sonrasında siyasal bir grup olarak tarih sahnesine çıkıp kitleselleşmişlerdir.¹⁵ Ağırlıklı siyasal hadiseler neticesinde ortaya çıkan Hâricîliğin önce tatbikatı gerçekleşmiştir.¹⁶ Sıffin savaşından sonra nazariyesi şekillenmeye başlamış olup fikri anlamda fırkalaşması ise Muaviye döneminde gerçekleşmiştir.¹⁷

Hz. Ömer'in tavsiyesiyle oluşturulan Şura heyetinin muvafakatı neticesinde¹⁸ Hz. Osman, Müslümanların da istişaresi ve rızasıyla halife oldu.¹⁹ İlk altı yıl boyunca Hz. Muhammed'in (s.a.v) sünneti ve iki ashabı Hz. Ebu Bekir (r.a) ve Hz. Ömer'in (r.a) yaşantısına göre hilâfet makamını yürüttü.²⁰ Fakat halifelik süresi uzadıkça, birtakım yeni şeyler ortaya çıkardı ve bazı değişimlerde bulundu.²¹ İşte bu değişimler ileride Müslümanların fırkalara ayrılmasına kadar tesir etti. Biz de bu çalışmada, tarihleri Hz. Osman dönemi siyasi çatışmalara kadar uzanan İbâdiyye'yi kendi kaynaklarını esas alarak siyasi tavırlarını objektif bir şekilde aktarmaya gayret edeceğiz.

1.3. Araştırmada İzlenen Metot

Bu çalışmada İbâdî imamet anlayışını ele alacağımız için öncelikle imamet kavramı üzerinde bir tahlil yapılması gerekmektedir. İmamet ne olduğu ne zaman ve kimler tarafından gündeme getirildiği gibi sorular etrafında şekillenip *fikir-hadise irtibatı* çerçevesinde konu, incelenecektir. İbâdî imamet anlayışının tarihi arka planı olarak genel anlamda Arap siyasal kültür ve geleneği gibi unsurlar göz önünde bulundurulacaktır. İmamet hakkında diğer mezheplerin görüşleri ve bunların

¹³ Orhan Ateş, *İlk Hâricî Fikirlerin Teşekkülü*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ankara 1999, s. 136.

¹⁴ Demircan, *Din-Siyaset İlişkisi*, s. 89.

¹⁵ Yıldız, "Hâricî Düşüncesinin Gelişimi", s. 258.

¹⁶ Ahmet Akbulut, "Hâricîliğin Siyasi Görüşlerinin İtikadileşmesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara: 1989, sayı: 40. Yıl özel sayı, s. 339.

¹⁷ Ateş, *İlk Hâricî Fikirlerin Teşekkülü*, s. 61.

¹⁸ İbn Kuteybe, *el-İmame ve's-Siyase*, (çev. Cemaleddin Saylık), Ankara: Ankara Okulu Yay., 2017, s. 54-55.

¹⁹ İbn Zekvân, *es-Sîre*, s. 58.

²⁰ İbn Sellâm el-İbâdî, 63.

²¹ İbn Zekvân, *es-Sîre*, s. 58-65; İbn Sellâm, 63-65; Berrâdî, 67.

arasındaki irtibat neticesinde İbâdî imamet anlayışının durumu, yer yer diğer Hâricî fırkalarla kıyaslanarak ifade edilecektir. İbâdiyye'nin siyasi tarihini vermenin zorluğu göz önünde bulundurularak konunun bütünlüğü ve kapsamı açısından gerekli veriler seçilerek işleme alınacaktır. İmamet anlayışı için gerekli alt yapı oluşturulduktan sonra asıl meseleye geçilecektir. İmamet tasavvuru için ilgili metinlerden bilgi ve belgeler toplayarak, verileri araştırarak; bu verileri sınıflandırma, kavramsal ve mantıksal çözümlemeler yaparak yorumlama ve değerlendirme yapılacaktır. Tüm bunları yaparken İbâdî imamet anlayışının teşekkülü içinde bulunduğu ortamdan soyutlamadan dönemin siyasi ve sosyo-kültürel çerçeve içerisinde incelenecektir.

Bu temel çerçeve içinde araştırmanın tarihsel boyutu, *literatür taraması* şeklinde yapılacak olup konu, özellikle İbâdîler'in ana kaynaklarına bağlı kalınarak konular işlenmeye gayret edilecektir. İmamet anlayışı gibi hem somut hem de soyut boyutlara sahip olan ve önemli ölçüde de tarihsel ve sosyal hadiselerin ürünü olan bir mesele, daha çok somut örnekler kullanılarak konunun daha iyi anlaşılmasına özen gösterilecektir. Bu nedenle tarihsel gelişmeler ve imamet görüşleri arasındaki ilişki, *tasviri/betimleyici yöntem* kullanılarak izah edilecektir. Bunun yanında *fikirlerin sosyal ve siyasal arka planının araştırılması*, verileri daha doğru değerlendirme açısından önem arz etmektedir. Zira hadise ve fikirlerin ortaya çıkması bir sürece bağlı olduğu gibi öncesinde yaşanan olağanüstü durumların etkisiyle gün yüzüne çıkmaya başlamaktadır. Aynı zamanda fikir ve hadiselerin ortaya çıktığı dönemler kendi şartlarında ve dönemin insan faktörü başta olmak üzere siyasal, sosyal ve teknolojik gelişmeler gibi birçok değişkenlere bağlı olarak düşünülmelidir. Aksi takdirde günümüz şartlarının penceresinden tarihe bakmak, insan ve dönem faktörünün göz ardı edilmesine yol açacaktır. Bu durum da bizi daha doğru değerlendirmeden uzaklaştıracaktır.

Çalışma konusunun önemli ölçüde siyasi özellikler taşıması sebebiyle, araştırmanın titiz biçimde takibi gerekmektedir. Bu nedenle tarafgirlikten uzak bir şekilde olaylara objektif yaklaşılabilecek, yeri geldiğinde ise özeleştirilerek yapılacaktır. Aynı zamanda İbâdîler'in kendi kaynakları esas alınarak ortaya çıkan fikirlerle yaşanan hadiselerin arasındaki irtibatın analizi odaklı bir metot izlenerek sonuca ulaşılabilecektir.

Konumuz hakkında yazılan tezler, makaleler, ansiklopedi maddeleri, bilimsel çalışmalar ve benzeri matbu eserler de kaynak olarak kabul edilecektir. Kaynaklardan derlenip toplanan veriler konu başlıklarına uygun olarak değerlendirilip yazıya

aktarılabilmek ve bu yapılırken konu bütünlüğünün sağlanmasına, ifadenin akıcılığına özen gösterilecektir.

1.4. Araştırmada Kullanılan Kaynaklar

İbâdiyye ile ilgili yapılan çalışmaların az bir kısmının günümüze kadar gelebildiği malum bir durumdur. Bu durumun başlıca etmenleri arasında, karşıtlarından korktukları için İbâdiler'in eserlerini gizli tutmaları ve muhalifler tarafından savaşlar sırasında eserlerin tahrip edilmesi zikredilebilir. Mezhepler tarihi yazıcılığında daha objektif bir tutum sergileyebilmek ve söz konusu fırkanın tarihsel serüvenini tarafsız bir şekilde aktarabilmek için kendi kaynaklarına müracaat etmek yerinde bir yaklaşımdır. Erişebildiğimiz kadarıyla elimizde bulunan İbâdî kaynaklardan istifade etmeye gayret gösterdik. Özellikle ana konumuz olan imamet görüşleriyle alakalı bilgileri ihtiva eden önemli erken dönem İbâdî eserler mevcuttur.

Bu kaynaklardan ilki ve en önemlilerinden birisi, Salim b. Zekvân (70/689'dan sonra) tarafından kaleme alınan *Sîre* adlı eserdir. Çok erken dönemde yazılmasından dolayı büyük bir öneme sahip olmasının yanı sıra İbâdiler'in imamet hakkındaki görüşlerini de ihtiva etmesi önemini bir kat daha artırmaktadır. Böylesine değerli bir eserin Türkçeye tercümesi, Harun Yıldız tarafından yapılmıştır. Araştırma boyunca bu tercümeden yararlanılmıştır. Eserin müellifinin hayatı hakkında yeterli malumata sahip olmamamız üzücü bir durumdur. Ancak çalışmamız açısından bakıldığında bu tezin oluşumuna çok katkı sağlaması da memnuniyet vermektedir.

Yararlandığımız bir diğer kaynak, İbn Sellâm el-İbâdî (273/886)'nin kaleminden çıkan *Kitabun fihi Bedu'l-İslam ve Şeraiu'd-Din* adlı eserdir. İbn Sellâm'ın, Rüstemîler devleti döneminde yaşamış önemli bir İbâdî müellifi olması, Rüstemîler hakkında taze bilgiler vermesi bakımından kıymetlidir. Bu eser, İbâdîlik hakkında günümüze ulaşmış en eski kitaplardan birisidir. Bu nedenle günümüz İbâdîleri tarafından çok önem arz etmektedir. Eser, İbâdî inanç esaslarını, devlet başkanında bulunması gereken özellikleri ve Kuzey Afrika İbâdîleri hakkında önemli bilgiler içermesi bakımından yine bu çalışmaya çok katkı sağlamıştır.

Araştırmamızda başvurduğumuz bir diğer önemli kaynak, Ebû Abdullah Muhammed b. Saîd el-Ezdî el-Kalhâtî (IV/X. yüzyıl) tarafından yazılan *el-Keşf ve'l-Beyân* adlı eserdir. İbâdîlerin teşekkül sonrası dönemlerini anlatan en önemli eserlerden birisidir. İki bölüm ve elli bابتan oluşan eserin ilk bölümünde tarihi konular

yer alır. İkinci bölümde ise itikadi konulara yer verilmiştir. Özellikle Hz. Osman, Hz. Ali ve Muhakkime-i Ūlâ hakkında ihtiva ettiği bilgiler çok değerlidir.²²

Yine araştırmamız açısından temel bir kaynak olarak nitelendirilebilecek eser, Berrâdi (IX/XV. yüzyıl)'nin kaleme aldığı *el-Cevâhirü'l-Müntekât fî İtmâmi mâ Ehâlle bihi Kitâbü't-Tabakât* adlı eserdir.²³ İbâdiyye'nin önde gelen alimlerinden Ebû Sakin eş-Şemmâhî'nin öğrencisi olan Berrâdî, yaşadığı dönemde İbâdiyye'nin önde gelen tarihçilerinden biri olarak kabul edilmiştir. Bu eserin tercümesi, Orhan Ateş tarafından yapılmıştır. Eser, Hz. Peygamber döneminden başlayarak Emevîler'in son zamanlarına kadar gelen süreçte ilk Hâricîler diye adlandırılan Muhakkime-i Ūlâ'nın ortaya çıkışı hakkında önemli bilgiler vermektedir. Ayrıca, Rüstemîler'in kuruluşundan Ebü'l-Yakzân Muhammed b. Eflah'ın hilâfetine kadar geçen dönemi İbâdiyye'ye has bir bakış açısıyla ele almakta, özellikle Hz. Osman'ın hilâfeti sırasında ortaya çıkan olaylar ve bu olaylara yol açan sebepler üzerinde durmaktadır.

Araştırmamızda istifade ettiğimiz bir diğer önemli kaynak, Amr Halife en-Nâmî'nin kaleme aldığı *Dirasât anî'l-İbâdiyye* adlı eserdir. Eser, İbâdiyye'nin önemli simalarından imam Câbir b. Zeyd, Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme ve onun kurduğu hameletü'l-ilm meclisi hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Bunun yanında eser, Kuzey Afrika'da İbâdîliğin yayılış sürecini ele almıştır. Yine eserin İbâdîler'in dini uygulama yöntemleri olarak tercüme edilen *Mesâlikü'd-dîn* kavramı hususunda kıymetli bilgiler sunması, çalışmamıza katkı sağlayacaktır.

Çalışmamıza kıymet katan bir başka önemli kaynak, Bükeyr b. Belhâc Va'lâ tarafından telif edilen *el-İmâme inde'l-İbâdiyye beyne'n-Nazariyyeti ve't-Tatbîki Mukârene meâ Ehli's-Sünne ve'l-Cemâa* isimli eserdir. Eser, 2010 yılında Uman'da iki cilt halinde yayımlanmıştır. Esasında bir yüksek lisans tezi olan eser, Cezayir'de el-Harûbe Üniversitesinde 1994 yılında tamamlanmıştır. Eserin ilk cildi 368, ikinci cildi ise 361 sayfadır. Eserde, İbâdî imâmet anlayışı ayrıntılı bir biçimde Ehl-i Sünnet ile karşılaştırarak verilmiştir.

İbâdî imamet anlayışı ile ilgili ülkemizde kaleme alınan bir de makale bulunmaktadır. Orhan Ateş tarafından yazılan “İbâdî İmamet Anlayışı”, isimli bu makale, İbâdiyye'nin imamet hakkındaki görüşlerini ana hatlarıyla ele almıştır.²⁴

²² Yıldız, “Kalhâtî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ek2, İst., 2016, s. 7-8.

²³ Yıldız, “Berrâdî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ek1, İst., 2016, s. 190-191.

²⁴ Ateş, “İbâdî İmamet Anlayışı”, *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 1, Sayı 5, 2017, s. 1-29.

2. İBÂDÎLİĞİN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ

2.1. İbâdîliğin Doğuşu

Makâlât türü eserlerde kendisinden “İbâdiyye” olarak bahsedilen bu mezhep, adını kurucusu kabul edilen Abdullah b. İbâd el-Murri et-Temimi (I/VII. yüzyıl)’den almıştır.²⁵ Mezhep isminin okunuşunda bazı ihtilaflar mevcuttur. Kalhâtî²⁶ ve Berrâdî²⁷ gibi önemli İbâdî müelliflere göre “Ebadiyye”, Belâzurî ve İbnu’l-Esir gibi tarihçilere göre ise “İbâdiyye”²⁸ olarak kullanılmaktadır. Fırka mensupları kendilerini ilk Hâricîler (el-Muhakkimetu’l-Ûlâ) ile irtibatlarından dolayı “Şurât” diye isimlendirdikleri gibi “Cemaatü’l-Müslimin”, “Ehlu’d-Da’ve”, “Ehlu’l-İstikame”, Ehlu’l-Adl ve’l-İstikame” gibi isimler kullandıkları da kaynaklarda geçmektedir.²⁹

Gerek Sünni gerekse İbâdî kaynaklarda Abdullah b. İbad hakkında yok denecek kadar az bilgi mevcuttur. Kendisinin görüşleri ve faaliyetleri hakkında bu bilgi azlığına rağmen İbâdiyye’nin kurucusu olarak görülmesi dikkat çekicidir. Ancak İbn İbad dönemi İbâdîler’in kitmân (gizlenme) hali olduğu için onun faaliyetleri hakkındaki malumatın bu durumu anlaşılabilir. Buna karşılık İbn İbad’dan önce İbâdî fikirlerine uygun faaliyetlerde bulunan özellikle de Ebû Bilal Mirdâs b. Üdeyye (61/681)’nin öncülüğünü yaptığı, aralarında Abdullah b. İbad’ın da bulunduğu Basra Hâricîleri’nin görüşleri daha önceden İbâdiyye’nin fikri olarak³⁰ nüvelerinin varlığına işaret etmektedir.

İbâdîler’e göre Nehrevan savaşından sonra Abdullah b. Vehb er-Rasibi’nin imamete gelmesiyle ilk Hâricîler denen Muhakkime-i Ula ortaya çıkmıştır. Bunların aynı fikirler etrafında toplanmaları Sıffin’dan sonra yaklaşık yirmi yılı³¹ bulmaktadır. Söz konusu zaman dilimi de Ebû Bilal’ın dönemine rast gelmektedir. Zira bu grup, kısa bir süre sonra Muhakkime-i Ahar olarak Ebû Bilal başkanlığında Basra’da

²⁵ Berrâdî, 177.

²⁶ Kalhâtî, *el-Keşf ve’l-Beyân*, (Thk., Seyyide İsmail Kaşif), Tunus, 1984, I, 229.

²⁷ Berrâdî, 176.

²⁸ Belâzurî, *Ensâbü’l-Eşrâf*, (Çev. Mehmet Akbaş, Musa K. Yılmaz), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., İstanbul 2021, Cilt 3, s. 645.

²⁹ Bükeyr b. Belhâc Va’lâ, *el-İmâme İnde’l-İbâdiyye beyne’n-Nazariyyeti ve’t-Tatbiki Mukârene mea Ehli’s-Sünne ve’l-Cemâa*, Uman, 2010, Cilt: I, s. 79.

³⁰ Ethem Ruhi Fıglalı, *İbâdiyye’nin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara, 1983, s. 83; Mustafa Öz, *Ana Hatlarıyla İslam Mezhepleri Tarihi*, Ensar Neşriyat Yay., 2020, s. 84.

³¹ Öz, *Ana Hatlarıyla İslam Mezhepleri Tarihi*, s. 76.

toplanmıştır ve bu durum, hicri altmış dört yılına kadar devam etmiştir.³² Kaynaklara göre ileride fırkalara ayrılacak olan Hâricîlerin önemli liderlerinden Necde b. Amir el-Hanefî, Abdullah b. Saffar, Abdullah b. İbad ve Hanzale b. Beyhes, Ebû Bilal'in görüşleri etrafında birleşmiş ve onun grubunda yer almışlardır.³³ Dolayısıyla İbâdiyye'nin tarihinde üç önemli kırılma noktasından ilki, Basra'da Ebû Bilal'in imametinde hizipleşerek³⁴ ileride tam manasıyla mezhep-devlet hüviyetine kavuşmasına olanak sağlayan bu dönemdir. Yine Makalat türü eserlerin verdiği bilgilere göre, Ebû Bilal de dahil olmak üzere Sıffin sonrasında hizipleşen Hâricîlerin en önemli görüşleri tahkim ve imamet konusundadır³⁵. Aynı zamanda bu dönem, Muhakkime-i Ula olarak tarih sahnesine çıkan Hâricîlerin, fikir ayrılıkları yaşamaya başladığı ve fırkalara ayrıldığı³⁶ zaman aralığını temsil eder niteliktedir.

İbâdî müelliflerden Kalhayî'ye göre, İbâdiyye'nin tarihi Abdullah b. Vehb er-Rasibi'ye kadar uzanmaktadır. Hatta onu İbâdîlerin ilk imamı olarak kabul etmektedir.³⁷ Dolayısıyla Rasibi'nin kurduğu "Vehbiyye" fırkası, Basra'daki Muhakkime-i Ahar grubu arasında bulunan Ahnef b. Kays (67/686-7) ile beraber sürdürülmüştür. Böylece İbn Kays'ın arkadaşlarından olan Abdullah b. İbad'ın adını alan İbâdiyye'nin kökü Vehbiyye'ye dayanmaktadır.³⁸ Ancak biz burada Ahnef b. Kays'tan ziyade Ebû Bilal'in doğru isim olduğunu düşünüyoruz. Çünkü İbn Kays'ın fikirleri ile hayatındaki olaylar arasında İbâdî görüşlerine rastlamıyoruz. Kendisinin Temim kabilesinin reisi olarak Hz. Ali'nin halifelığının başlangıcındaki hadiselerle karışmaması, Sıffin'de Hz. Ali'nin yanında yer alması ve perde arkasında Hz. Ali lehine önemli bir rol oynaması, Hz. Ali'nin Muaviye ile arasındaki olaylarda açıkça Hz. Ali'yi destekleyip Muaviye'ye karşı savaşması, tahkim olayında kendisinin hakem olması yönünde teklifte bulunmuş ancak şiddetle karşı çıktığı Ebu Musa'nın tercih edilmesine rağmen olumsuz bir harekette bulunmaması, asıl maksadının Hâricîlerle mücadele etmek olması, Abdullah b. Zübeyr'in kardeşi aynı zamanda da Valisi olan Mus'ab b. Zübeyr ile dostluk kurması³⁹ ve kaynaklarda Abdullah b. Vehb er-

³² Hasan Onat ve Orhan Ateş, "Hâricîlik", *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, (Ed. Hasan Onat-Sönmez Kutlu), Grafiker Yay., Ank., 2012, s. 77.

³³ Fığlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, s. 73-74.

³⁴ Onat-Ateş, s. 78.

³⁵ Muhammed eş-Şehristânî, *Milel ve Nihal*, (çev. Mehmet Dalkılıç), Litera Yay., 2017, s. 116.

³⁶ Onat-Ateş, s. 70.

³⁷ Kalhâtî, I, 71.

³⁸ Kalhâtî, I, 229-230; Fığlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, s. 84.

³⁹ Belâzurî, IV, 150-151; Ahmet Önkâl, "Ahnef b. Kays", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt:2, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1989, s. 174.

Rasibi'nin grubunda yer aldığına dair bir verinin olmayışı gibi sebepler delil olarak kafidir. Ayrıca sözünü ettiğimiz gruba liderlik eden şahıs, Ebû Bilal'in kendisidir.

Nafi b. Ezrak'ın da aralarında bulunduğu gruba liderlik eden Ebû Bilal'in 61/681 yılında vefatının ardından kısa bir süre sonra Muhakkime-i Ahar olarak adlandırılan Basra Hâricîleri arasında çıkan anlaşmazlıklar neticesinde hicri 64 yılında ilk ayrılma gerçekleşmiştir.⁴⁰

Nafi'nin Ebû Bilal ile kaade grubu içinde mutedil yaşantısı, Ebû Bilal'in hunharca katledilmesinin ardından değişmeye başladı. Ebû Bilal'in öldürülmesinden sonra hem Hâricîlere karşı daha şiddetli bir politika izleyen Ubeydullah b. Ziyad'ın baskısından kurtulmak hem de Emevi iktidarına karşı Beytullah'ı korumak için -bir başka görüşe göre ise Hâricîlik hareketini güçlendirmek için- İbn Ezrak, arkadaşlarıyla beraber Abdullah b. Zübeyr'e destek olmaya gitmişlerdir.⁴¹ İbn Zübeyr ile fikri anlamda anlaşamayınca⁴² veya Basra'da çıkan karışıklıklardan faydalanmak⁴³ üzere Mekke'yi terk eden Hâricîler, bu defa kendi aralarında çıkan anlaşmazlıklardan dolayı bölünmüşlerdir. İşte Basra Hâricîleri dediğimiz Ebû Bilal'in kaade grubunun genel prensibi isyan etmek yerine beklemeyi tercih ederken, kendisinden sonra Na'fi b. Ezrak'ın oturanları (kaade) ve cihat etmeyenleri tekfir eden aşırı fikirleri neticesinde Muhakkime grubu çok önemli bir yol ayrımına girmiştir.⁴⁴ İleride bahsedeceğimiz Abdullah b. İbad ise bu ayrımında Ebû Bilal'in yolundan gitmeyi tercih etmiş, dolayısıyla İbâdiyye'nin kendine has görüşleri şekillenmeye başlamıştır.

Modern dönemde İbâdîlerin köklerini Sakife toplantısına kadar götüren araştırmacılar da mevcuttur.⁴⁵ Buna göre Sakife tartışmasında bazı sahabilerin hilâfetin halk tarafından seçimle olacağını söylemelerini bu görüşüne dayanak olarak vermektedir.⁴⁶

Bu anlamda ileride İbâdiyye ismiyle tanınacak bu mezhebin özellikle Ezârika gibi aşırı Hâricîlerden ayrılmasına tekabül eden bu dönem, bizim için de İbâdîler'in

⁴⁰ Belâzurî, IV, 148-149.

⁴¹ Demircan, *Hâricîlerin Siyasi Faaliyetleri*, Beyan Yay., İstanbul, 2015, s. 138; Öz, "Nâfi' b. Ezrak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt: 32, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2006, s. 289-290.

⁴² Orhan Ateş'e göre İbn Zübeyr'e karşı çıkmaları siyasi sebeplerdendir. Zira İbn Zübeyr'in Yezid b. Muaviye ile anlaşması Hâricîleri rahatsız etmiştir. Bkz. Ateş, *İlk Hâricî Fikirlerin Teşekkülü*, s. 201.

⁴³ Öz, "Nâfi' b. Ezrak", s. 289-290.

⁴⁴ Belâzurî, III, 198-199.

⁴⁵ Bükeyr b. Belhâc Va'lâ, I, 75.

⁴⁶ Bükeyr b. Belhâc Va'lâ, I, 76.

diğer Hâricî gruplardan farklarını görme ve tarihlerini daha doğru bir biçimde aktarmak açısından çok önemlidir.

Kendilerini Muhakkime-i Ula'ya nispet eden İbâdîler'in tarihini Sıffin savaşıyla beraber vermek isterdik. Ancak bununla ilgili yapılan çalışmaların çokluğunun bizi tekrara götüreceğini düşünmemizden dolayı Ebû Bilal⁴⁷ ile başlamak yerinde bir tercih olacaktır. Ayrıca İbâdiyye'nin fikir babası sayılan Cabir b. Zeyd el-Ezdi ve Na'fî b. Ezrak'tan ayrılmış olan İbâdî imamı Suhar b. El-Abdi'nin Ebû Bilal'in samimi dostları arasında bulunması⁴⁸ da bu savı desteklemektedir.

Emeviler'in Hâricîlere karşı Kufe'de uygulamış olduğu sert politikalar sonucunda Hâricîler için Kufe, artık merkez olma niteliğini yitirmiştir. Son olarak ciddi bir biçimde Emeviler'i zorlayan Hâricî komutan Müstevrid b. Ullefe'nin (43/663) ölümü, Hâricî hareketin Kufe'den Basra'ya kaymasına olanak sağlamıştır. Artık Irak'ın bir diğer önemli merkezi olan Basra'da faaliyetler yoğunlaşmıştır. Böylece Basra, Hâricîler için yeni bir üs haline gelmiştir.

Sıffin savaşının ardından beşyüz kişilik bir grupla Basra'ya gelen Mis'ar b. Fedeki et-Temimi, Nehrevan savaşına da katılmış ancak Hz. Ali'nin ikazlarını dinleyerek yanındakilerle birlikte Kufe'de Ebû Eyyub el-Ensari'nin sancağına sığınmıştır.⁴⁹ Buradan kurtulduktan sonra tekrar Basra'da konumlanmıştır. Basra'da Hâricîler adına gerçekleştirilen ilk eylemler Mi'sar b. Fedeki⁵⁰ tarafından sağlandığı için kendisi Basra Hâricîlerinin kurucusu olarak görülebilir.⁵¹ İleride müstakil bir fırka haline gelecek olan İbâdiyye'nin Basra Hâricîleri arasından özerkleşmeye başladığını ve bu durumda en çok etkili olan şahsın da Ebû Bilal Mirdâs b. Üdeyye olduğunu belirtmek gerekir. Zira İbâdî kaynaklarına göre de kendisi İbâdiyye'nin ilk imamları arasında yer almaktadır.⁵²

Kufe'de olduğu gibi burada da Hâricîlere göz açtırmayan Emevi valileri Ziyad b. Ebih ve oğlu Ubeydullah b. Ziyad dönemlerindeki sert tavırlar, Hâricî liderlerin

⁴⁷ Ebû Bilal isyan ettiğinde Sufriyye mezhebi henüz doğmamıştır. Bkz. Demircan, *Hâricîliğin Siyasi Faaliyetleri*, s. 133.

⁴⁸ Fığlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri* s. 84.

⁴⁹ Belâzurî, II, s. 141; Fığlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, s. 68.

⁵⁰ Eş'ari'ye göre de Basra'dan gelen Hâricîlerin reisidir. Bkz. Ebû'l-Hasan el-Eş'arî, *Makalatü'l-İslamiyyin ve İhtilafü'l-Musallin: İlk Dönem İslam Mezhepleri*, (haz. Ömer Aydın ve Mehmet Dalkılıç), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., İstanbul 2019, s. 200.

⁵¹ Fığlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, s.71; Yıldız, *Kendi Kaynakları Işığında Hâricîliğin Doğuşu ve Gelişimi*, Araştırma Yay., Ank., 2010, s. 97.

⁵² Berrâdî, 167; Fığlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, s. 84.

faaliyetlerini aksattığı gibi sık sık lider değiştirmelerine sebep olmuştur. Misar b. Fedeki'den sonra dur durak bilmeyen ve Emevilere karşı adeta inat haline gelen Hâricîler'in bu tutumları aceleci tavırlarıyla birleşince bu durum onları yeni bir liderin etrafında toplanmaya sevk etmiştir. Zaman kaybetmek istememelerinden dolayı kendilerini çabuk sonuca götüreceklerini düşündükleri ve bu anlamda en iyi lider olarak seçtikleri Ebû Bilal Mirdâs b. Üdeyye et-Temimi'nin etrafında toplanmışlardır. Bu dönemde Hâricîler, isyanlarını “çete harpleri şeklinde” sürdürmüşlerdir.⁵³

Nehrevan'dan az sayıda kişiyle birlikte kurtulmayı başaran Mirdâs, mutedil bir tutum içinde hayatını sürdürmeye çalıştı.⁵⁴ Emevi valisi Ziyad b. Ebîh'in bu sert ve katı uygulamalarına rağmen ılımlı tavrından ödün vermeyen Ebû Bilal, hiçbir isyan hareketinde yer almadı. Ayrıca böyle bir faaliyet niyeti de gütmeydi. Hâricîler içinde çok sevilen ve saygı duyulan bir kimseydi. Dürüstlüğü, çok ibadet etmesi ve kahramanlığı ile tanınmıştı.⁵⁵ Öyle ki İbn Sellâm el-İbâdî, Muaviye'nin acımasız valilerine kırk adamla karşı çıkma⁵⁶ cesaretini göstermesinden bahseder. Imran b. Hıttan gibi pek çok Hâricî şairi, şiirlerinde onun kahramanlıklarından ve ölümünden övgüyle bahsetmişlerdir. Hatta Imran b. Hıttan'ın da içinde olduğu birçok Hâricî lider onu örnek almıştır.⁵⁷ Aynı zamanda Ebû Bilal, fesahat ve belağat ile meşhur bir ediptir. Kendisi alim ve iktisatlı biri⁵⁸ olmasının yanında cesur, takva sahibi, abid, müçtehid ve güzel konuşan biridir.⁵⁹ Nafi' b. Ezrak gibi kendilerinden olmayan kimselerin inançlarını sorgulamak adına Müslümanları katletmek üzerine (isti'raz) bir anlayış ile hareket etmemiştir.⁶⁰ Bununla birlikte kadınların savaşa katılmasına karşı oluşu, uzun süre fiili olarak isyan hareketlerine dahil olmaması, Hâricîlerin bulunduğu yerlere hicret etmemek ve muhaliflerle savaşı uygun görmemek doğrultusunda hayatını sürdürmüştür.⁶¹ Burada görüldüğü gibi İbâdî fikirlerin özü Ebû Bilal'in yaşantısında ve görüşlerinde mevcuttur.

⁵³ Fığlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, s. 71.

⁵⁴ İlyas Üzümlü, “Mirdâs b. Üdeyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt: 30, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2020, s. 148-149.

⁵⁵ Belâzurî, III, 198.

⁵⁶ İbn Sellâm, 67.

⁵⁷ Yasin Kahyaoğlu, *Hâricîlerin Edebi Yönleri*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Şanlıurfa 1998, s. 80.

⁵⁸ İbn Sellâm, 67-68.

⁵⁹ Üzümlü, 148-149.

⁶⁰ Belâzurî, IV, 146.

⁶¹ Muhammed Salih Nâsır, *İbâziler'de Davet Yöntemi*, (Çev. Orhan Ateş), Astana Yay., Ankara 2021, s. 57; Üzümlü, 148-149.

Ziyad b. Ebîh'in ölümünden sonra Basra'ya vali olarak atanan oğlu Ubeydullah b. Ziyad'ın sertlik konusunda babasını geride bırakması, en küçük davranışlarından nem kaparak zan altında kalanları dahi öldürmesi⁶² ve çeşitli bahanelerle Ebû Bilal de dahil Hâricîleri hapse attırması⁶³ sonucunda Ebû Bilal, bu durumdan rahatsız olmaya başlamıştır. Kendisinin konuşmalarına ve ibadetine hayran kalan hapishane görevlisi gece evine gitmesine müsaade ediyordu. Bu durumu istismar etmeyen Ebû Bilal, öldürüleceğini duymasına rağmen hapishaneye geri dönmüştür. Böylelikle affedilip serbest bırakılmıştır. Hapisten çıktıktan sonra kırk kişiden oluşan arkadaşları kendisine isyan etme konusunda ısrar etmişler, o da, “bu zalimler arasında kalmak yaraşmaz” diyerek Basra'dan çıkma kararı almıştır. Ancak kendilerine doğrudan kılıç çekenlere karşı savaşa girişebileceklerini belirttikten sonra harekete geçmiştir.⁶⁴

Yine İbâdî fikirlere paralel bir isyan girişimini görmekteyiz. Zira İbâdiyye'yi Ezârika'dan ayıran hatta onlardan ayrılmalarına sebep olan en önemli unsura yani isti'râz ve kuûd'a burada şahit olmaktadır.

Bu durumda Ebû Bilal'in isyan etmesinin en önemli gerekçesi, Emevi valilerinin kendilerine karşı baskı ve sert tutumları olmalıdır.⁶⁵ Çünkü Ebû Bilal'in yaşantısı iktidara karşı savaş ile mücadele etmekten çok, daha sakin ve siyasete müdahil olmayıp takıyye üzerine yöneliktir.⁶⁶ Nitekim, vali Ubeydullah'ın Belca ismiyle bilinen bir Hâricî hanımla evlenmek istemesinin ardından Mirdâs, Belca ile yaptığı görüşmede valinin bir zorba olduğunu, dolayısıyla takıyye yapılabileceğini söylemiştir.

Ebû Bilal'in kardeşi olan Urve b. Üdeyye⁶⁷, abisi gibi Nehrevan savaşından kurtulılardan biriydi. Aynı zamanda “Hüküm ancak Allah'a aittir”⁶⁸ sözünü Sıffîn'de söyleyen ilk kişidir. Urve, Basra Hâricîleri arasında önemli bir lider olup Ebû Bilal'i isyana teşvik ettiği yönündeki iddialar sebebiyle Ubeydullah b. Ziyad tarafından öldürülmüştür. Kardeşinin öldürülmesi ile çareyi isyan etmekte bulan Ebû Bilal, sayıları yaklaşık kırk kişiyi bulan arkadaşlarıyla beraber Ahvaz'a gitti. Abdullah b.

⁶² İbn Kuteybe, 319.

⁶³ Hapse atılanlar arasında Nâfi' b. Ezrak da vardır. Hapis durumu, Nafi'yi Hâricîliğe daha çok bağlamıştır. Bkz. Öz, “Nâfi' b. Ezrak”, s. 289-290.

⁶⁴ Belâzurî, III, 199-200.

⁶⁵ Demircan, *Hâricîlerin Siyasi Faaliyetleri*, s. 134.

⁶⁶ Belâzurî, III, 199.

⁶⁷ Berrâdî, 191.

⁶⁸ Ebu'l-Muzaffer el-İsferayînî, *Dini Basiret İtikadi Mezhepler ve Ehl-i Sünnet*, (çev. Mustafa Özgen), Palet Yay., 2017, s. 53.

İbad'ın mektubunda geçen bir başka rivayete göre de iki kardeş birlikte Ubeydullah b. Ziyad'a karşı isyan etmişlerdir.⁶⁹ Burada İbn Ziyad'ın kervanı keserek ihtiyaçlarını karşılamak için malların bir bölümüne el koydu. Mirdâs, yolda giderken samimi dostu Abdullah b. Riyah el-Ensari ile karşılaştı. Abdullah, Ubeydullah'ın el-Cisr'deki görevlisiydi. O, Ebû Bilal'i isyan fikrinden vazgeçirmek için uğraşmış ancak ikna edememiştir.⁷⁰ Durumdan haberdar olan Ubeydullah b. Ziyad, Eslem b. Zür'a el-Hilali'nin komutasındaki iki bin kişilik orduyu Mirdâs'ın üzerine gönderdi.⁷¹ Ebû Bilal, savaşmak istemediğini karşı tarafa bildirmesine rağmen Eslem'in ordusu hücumu geçmiştir.⁷² Usuk denilen mevkide yapılan bu savaşta⁷³ Eslem'in ordusu savaş başlamadan kısa sürede dağılmış⁷⁴ ve Ebû Bilal az sayıda olmalarına karşın galip gelmiştir. Bunun üzerine Ubeydullah, sayıları dört bin kişiyi bulan yeni bir orduyu Abbad b. El-Ahdar et-Temimi'nin liderliğinde Ebû Bilal'e karşı tekrar sevk etti. İki ordu bu defa Darebcerd'de karşılaşmışlar, Ebû Bilal onlara anlaşma teklif ettiyse de kabul görmemiştir. Cuma gününe denk gelen savaşa namaz kılmak için Ebû Bilal'in teklifiyle ara verilmiştir. Abbad, verdiği söze sadık kalmayıp namazlarını kılmakta olan Ebû Bilal'i ve ordusunu kılıçtan geçirmişlerdir.⁷⁵

Basra Hâricîliğini bitirmiş gibi görünen bu olay aslında Basra İbâdîliğinin kapısını aralamış hatta Ezârika'nın doğuşunda hareket noktası olmuştur.⁷⁶ Şöyle ki, Abdullah b. Zübeyr ile anlaşamayan Hâricîler, Basra'ya gittiklerinde Yezid b. Muaviye'nin ölümünün ardından İbn Zübeyr'in hakimiyetinin güçlendiğini ve kendisine biat edildiğini gördüler.⁷⁷ Emevi iktidarından memnun olmayan Basra halkı, İbn Ziyad'ın kötü icraatlarına ve sert tutumuna daha fazla tahammül edemeyince ortalık karıştı ve şehirde ayaklanma çıktı.⁷⁸ Hapishanelerdeki Hâricîler bu fırsatı değerlendirerek kaçmayı başarmışlardır.⁷⁹ Zaten Ezd ile Rebia ve Benu Temim ile Benu Kays kabileleri arasındaki savaş ilgi odağını Hâricîlerin üzerinden almıştır. İşte bu karışıklıktan faydalanmak üzere Nafi' b. Ezrak'ın liderliğinde harekete geçen

⁶⁹ Berrâdî, 191.

⁷⁰ Şemmâhî, *Kitâbu's-Siyer*, (Thk. Ahmed b. Suûd es-Siyâbî), Uman, 1407/1987, I, 64.

⁷¹ İbn Sellâm, 68

⁷² Yıldız, *Hâricîliğin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 98.

⁷³ İbn Sellâm, 68.

⁷⁴ Fığlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, s. 72.

⁷⁵ Şemmâhî, 65.

⁷⁶ Fığlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, s. 72.

⁷⁷ Taberi, *Tarih-i Taberi*, (çev. M. Faruk Gürtunca), Sağlam Yay., İstanbul, Trz., cilt 4, s. 123; İbn Kuteybe, 319.

⁷⁸ Taberi, 122; İbn Kuteybe, 320.

⁷⁹ İbn Kuteybe, 321.

Hâricîler⁸⁰, Ubeydullah b. Ziyad sandıkları Basra valisi Mes'ud b. Amr'ı öldürerek⁸¹ şehri ele geçirdiler. Bu suikasttan sonra halk tarafından Hâricîlere karşı oluşan olumsuz hava üzerine Ezd kabilesi ile birleşen devlet ordusu onları Basra'dan kovmuştur⁸². Daha sonra Nafi' b. Ezrak yaklaşık 300 kişiyle Ahvaz'a gitti. Bütün Hâricîlere cihat çağrısında bulunarak taraftarlarının sayısını oldukça artırmaya başladı. Emiru'l-mu'minin sıfatıyla bey'at alan Nafi'nin ordusu kısa zamanda Uman ve Yemame Hâricîleri de dahil olmak üzere 20.000 civarında bir sayıya ulaştı.⁸³

Ebû Bilal'in öldürülmesinden sonra Basra Camii'nde toplanıp ayaklanmaya karar verenler arasında Abdullah b. İbad'ın da bulunmasına rağmen ezan nağmelerini ve Allah'ı tesbih edenlerin içten seslerini duyunca huruc fikrinden vazgeçmiştir.⁸⁴ Nafi'nin isyan fikrine itibar etmeyerek iktidara karşı ılımlı hareket etme eğiliminde olan Abdullah b. Saffar ile Abdullah b. İbad ve arkadaşları daha önce belirttiğimiz gibi selefleri Ebû Bilal'in çizgisinden ayrılmadılar. Basra'da kalan bu grubu Nafi' b. Ezrak kendisine katılmadıklarından dolayı tekfir etti.⁸⁵ Böylece Nafi, kendisine katılmayan muhaliflerini şirk ile suçluyor, onlarla evlenmenin, kestikleri eti yemenin, şahitliklerini kabul etmenin haram olduğunu iddia ediyor. Aynı zamanda muhaliflerinin bulunduğu yeri küfür diyarı (darü'l-küfr) olarak ilan ettiği için çocuk ve kadınlarının öldürülebileceğini söylüyordu.⁸⁶ Halbuki ilk Hâricîler (muhakkime), kendi görüşlerine katıldıkları sürece yaşadıkları yerlere hicret etmeseler dahi onları ne kafir ne de müşrik olarak adlandırmışlardı.⁸⁷ Böylece Hz. Ali'ye karşı isyanla başlayan Hâricî hareketi ilk defa bu denli bir bölünmeyle karşı karşıya kalmıştır.

Yolları ayrılan Hâricîler arasında karşılıklı mektuplaşmalar oldu. Yemame'deki Hâricîlerin lideri olan Necde b. Amir, Nafi'ye kendisinin görüşlerine katılmadığını ve takıyyenin caiz olabileceğini bildiren bir mektup yazdı. Nafi', bu mektuba cevap vermenin yanı sıra Basra'da bulunan el-muhakkimetu'l-ula grubuna da mektup yazmıştır.⁸⁸ Basra'ya gelen bu mektubu önce İbn Saffar okudu. Ancak

⁸⁰ Taberi, 141.

⁸¹ İbn Kuteybe, 323.

⁸² Taberi, *Tarih-i Taberi*, s. 141.

⁸³ Abdülkahir el-Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, (çev. E. Ruhi Fığlalı), Diyanet Vakfı Yay., 2011, s. 61.

⁸⁴ Berrâdî, 177; Demircan, *Hâricîlerin Siyasi Faaliyetleri*, s. 141.

⁸⁵ Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 61.

⁸⁶ Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 60-61; Şehristâni, 119-120; İbn Zekvân, *es-Sire*, s. 71-74; Yıldız, *Hâricîliğin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 104-5.

⁸⁷ İbn Zekvân, s. 71.

⁸⁸ Belâzurî, IV, 147-148.

Nafi'nin sözlerine inanıp halkın gitmesinden endişe duyduğu için mektubu saklamak istedi.

Abdullah b. İbad'ın mektubu okuması ile Nafi'ye lanet etmesi bir oldu. Daha sonra da aralarında bulundukları kavmin müşrik olmadığı için durumlarının, müşriklerin arasındaki Hz. Peygamber'in durumu ile kıyaslanamayacağını, aralarında yaşadıkları insanların müşrik olmayıp sadece nimet küfrü içinde olduklarını, bu sebepten kanları ve savaş sırasındaki mallarının dışında kalanların kendilerine helal olmadığını söyledi. Bunun üzerine İbn Saffar da, sen kısalttığın için İbn Ezrak da aşırı gittiği için Allah her ikinizden uzak tutsun deyip etrafındakilerle beraber oradan ayrıldı.⁸⁹

Ebû Bilal'in liderliğini yaptığı ilk Hâricîler, kendisinden sonra 4 sene içinde 65/684 yılında Ezârika, Necdiyye, Sufriyye ve İbâdiyye olmak üzere dört fırkaya ayrılmış oldu. İbâdîler hariç diğerleri ise tarih sahnesine erken veda ettiler. Ancak Sufriyye, Ezârika ve Necdiyye'ye nispetle daha ılımlı olduğu için onlardan daha uzun ömürlü olmuştur. İbâdiyye ise günümüzde hâlâ varlığını sürdürmektedir. Konumuz ile alakası olmadığı için diğer Hâricî fırkalarının tarihsel serüvenini ele almayacağız. Fakat İbâdiyye'nin tarihi akışıyla ilişkisi olanlara yeri geldiğinde değineceğiz.

2.2. İbâdîliğin Teşekkülü ve Tarihsel Gelişimi

2.2.1. Basra İbâdîliği

Ebû Bilal Mirdâs b. Üdeyye'nin Basra'da temellerini attığı İbâdîlik, *Abdullah b. İbad* ile mezhepleşme dönemini tamamlama yolunda ilerlemiştir. İbn İbad, selefi Ebû Bilal'in izinden gitmiş ve onun siyasi anlayışını devam ettirmiştir. Kendi arkadaşlarının aşırı fikirlerine ve huruc hareketlerine katılmamış⁹⁰ ve Basra'da sakin bir hayat sürmüştür. Şehristânî, Abdülmelik b. Mervan (86/705)'a karşı ayaklanıp onun ordusuyla savaştığını söylese de bu durum tarihi gerçeklerle örtüşmemektedir. Onun ılımlı siyaset politikasını tercih etmesinde kuvvetle muhtemel hocası Ebû's-Şa'sa Cabir b. Zeyd el-Ezdi'nin etkisi rol oynamaktadır.⁹¹ Kendisi gibi mutedil bir

⁸⁹ Belâzûrî, IV, 149; Fığlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, s. 80.

⁹⁰ Berrâdî, 156-157.

⁹¹ Ethem Ruhi Fığlalı, "Abdullah b. İbad", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt: 1, TDV Yay., İstanbul 1998, s. 109; Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye Dirâsetün Murakkezetün fî Usûlihîm ve Tarihihîm*, Kahire, 1987, s. 30.

hayat tarzını benimseyerek yaşamak arzusunda olan ve Abdullah b. Vehb er-Rasibi ile Ebû Bilal'i örnek alan kimselere liderlik yapmıştır.

Basra İbâdîlerinin görünen bu sakin yaşantısı esasen gizlilik içerisinde faaliyetlerinin yürütülmesiyle daha da canlanmıştır. Bu yüzden İbn İbad'ın başkanlığını yaptığı bu gizli cemaatin dönemi “kitmân” olarak isimlendirilir.⁹² Bu dönem hakkında İbâdî kaynaklar da dahil olmak üzere bilgi yetersizliği mevcuttur. Bu anlamda İbn İbad'ın, imamu'l-Müslimin, İmamu Ehli't- Tahkik ve'l-Umde sıfatlarıyla fırkasına başkanlık yaptığı⁹³ ve Emevi yönetimiyle barış halinde yaşayıp halife Abdülmelik b. Mervan ile dostane ilişkiler sürdürdüğüyle ilgili sınırlı bilgiye sahibiz. Hatta ana fikri “iyiliği yaymak ve kötülüğü nehyetmek” olan uzun bir risaleyi kendisine mektup yazan Abdülmelik b. Mervan'a göndermiştir. Berrâdî'ye göre İbn İbad'dan günümüze ulaşan tek şey bu mektuptur.⁹⁴ Bu risalede öncelikle Hz. Osman'ın yaptığı hatalar sıralanmış, ilk iki halife Hz. Ebu Bekir ile Hz. Ömer'in Kitap ve sünnete bağlılıkları vurgulanmış, Hz. Ali ve Muaviye'nin de insanların hakemliğine başvurmaları dolayısıyla küfre girdikleri gibi meseleler ayetlere değinilerek açıklanmıştır. Özet olarak şöyle ifadelere yer verilmiştir:

“Şunu iyi bil ki, Ümmetin küfre girmesinin en büyük işareti, Allah'ın indirdiğiyle hükmetmeyi terk edip Onun indirdiği Kur'an'ın dışındaki hükümlerle hükmetmeleridir.

Ey Abdülmelik b. Mervan! Sakın nefsinin izzeti seni aldatmasın! Sakın dinini kişilere dayama! Allah'ın ipine sınıksız sarıl ki seni doğru yola iletсин! Allah aşkına senden Kur'an'ın manaları üzerinde durup düşünmeni böylelikle onunla hidayet bulup ona dost olmanı istiyorum. Sakın dini, iktidar ve dünyevi üstünlük olarak algılama! Dünyada insanlar birbirlerine üstünlük sağlayabilirler. Zira unutma ki, Yüce Allah bir zamanlar Firavun'a da Karun'a da yeryüzünde egemenlik ve saltanat vermişti!

Bana gönderdiğin mektupta, dinde aşırıya kaçmamam için beni uyarıyorsun. Ben aşırıya kaçmaktan Allah'a sığınırım! Bilmiyorsan, sana dinde aşırıya kaçmanın ne demek olduğunu açıklayayım: Dinde aşırılık, Allah'a haksız yere olmadık şeyler nispet etmektir. Allah'ın açıkça ortaya koyduğu kitabı ve Resulullah'ın sünneti

⁹² Berrâdî, 156.

⁹³ Berrâdî, 155.

⁹⁴ Berrâdî, 177.

dışındaki hükümleri uygulamaktır. Osman ve kendinden sonra gelen imamların hepsi aşırıya kaçıp saptı. Sen de onların yolundan gidiyorsun.

Bana gönderdiğin mektupta Hâricilere saldırıyorsun. Onların, Allah'ın dininde aşırıya kaçtıklarını, Müminlerin yolundan çıktıklarını ve Müslümanlardan ayrıldıklarını sanıyorsun! Hâricileri tanıyanlar, onların en güzel salih amellere sahip kişiler ve Allah yolunda en çok savaşımlar olduklarını bilirler. Allah ve melekleri şahittir ki, biz ellerimizle, dillerimizle ve kalplerimizle onlara düşman olana düşman, dost olana da dostuz. Bu ahit üzere yaşadık ve bu ahit üzere ölüp dirileceğiz.

Bizler Na'fî b. Ezrak'tan, yaptıklarından ve taraftarlarından beriyiz! Na'fî, ilk isyan hareketine kalkıştığında İslam dairesindeydi. Fakat daha sonra birtakım bidatlar ortaya atarak dinden çıktı ve İslam'dan sonra küfre girdi.

Sana nasihat etmem gerekiyor. Sizleri helali helal, haramı da haram kılmaya ve insanlara zulmetmemek üzere Allah'ın kitabına ve Resulullah'ın (a.s) sünnetine çağırıyorum! Anlaşmazlığa düştüğümüz durumlarda Allah'ın kitabı aramızda hakem olsun.

*İnsanlar bu dünyada iki tür imama tabi olurlar. Bunlar ya hak yolunda olan hidayet imamlarıdır, ya da batıl yolda olan dalâlet imamlarıdır. Hidayet imamları, Allah'ın kitabına uyan, Onun paylaşımına razı olan ve Onun hükmüyle hükmedenlerdir. Dalâlet imamlarıysa, Allah'ın indirdiğinin dışındaki hükümlerle hükmedenlerdir. Allah'tan herhangi bir delil olmaksızın, sapkın görüşlerine tabi olurlar.*⁹⁵

Yukarıda sözünü ettiğimiz İbâdî tarihinde üç önemli kırılma noktası olarak gösterilen ilk aşama, Ebû Bilal'in liderliği ve görüşleri çerçevesinde hizipleşen Abdullah b. İbad tarafından fırka olma yolunda ilk adımı atmak suretiyle gerçekleşmiştir. Ilımlı siyaset anlayışı söz konusu tarihte ikinci kırılma noktası olarak Cabir b. Zeyd ile devam ettirilmiş ve firkalaşma dönemine girilmiştir.

Basra İbâdîliğinin fikir babası sayılan Cabir b. Zeyd (93/711-2), hicretin on sekizinci yılında Uman'ın Nezva bölgesinde doğmuştur. Kendisi İbâdiyye fırkasının esaslarını büyük ölçüde belirlediği için en önemli isimlerden birisi olarak görülür.⁹⁶ Hatta kendisinin uzlaşmacı siyaseti sayesinde İbâdîler, diğer aşırı Hâricî fırkalarının

⁹⁵ Berrâdî, 177-192.

⁹⁶ Fığlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, s. 87; Yıldız, *Hâriciliğin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 154.

olumsuz getirilerinden kurtularak rahat etmişlerdir. Bunlardan dolayı da İbâdî kaynaklarda “umdetü’l-İbâdiyye”, “aslü’l-mezheb” gibi sıfatlarla anılmıştır.⁹⁷ Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Ömer ve Muaviye b. Ebi Süfyan gibi sahabilerden hadis rivayet etmiştir. Hocası Abdullah b. Abbas onun bilgisini takdir etmiş, aralarında Cabir varken Basralılar’ın kendine fetva sormalarını anlamsız bulmuştur.⁹⁸

Cabir b. Zeyd, Hz. Aişe ile karşılaştığında kimsenin soramayacağı soruları ona sormuştur. Bunun için Hz. Aişe onun hakkında “Hiçbir insanın bana daha önce sormadığı meselelerden sordu” demiştir. Yine vefatının ardından Enes b. Malik onun için, “Yeryüzündeki en iyi bilen ya da yeryüzünün en hayırlısı öldü” diyerek alim bir kimse olduğunu belirtmiştir.⁹⁹

Hasan Basri gibi önemli alimlerin yaşadığı devirde Kur’an’ı Kerim’i en iyi bilenlerden birisi olduğu için müfessir kimliğini ona yakıştıranlar oldukça fazladır. Keza en eski hadis mecmualarından birinin de müellifi olarak bilinmektedir.¹⁰⁰ Güvenilir bir ravi ve zahid bir kimse olarak kabul edilmekte ve rivayetleri *Kütüb-i Sitte*’de yer almaktadır.¹⁰¹

Cabir b. Zeyd, Uman’da doğmakla birlikte hayatının çoğunu Basra’da geçirmiştir. Uman’da ilk yıllarını geçirdikten sonra olgunluk dönemini Basra’da yaşamıştır.¹⁰² O, Basra’da Haccac b. Yusuf’un Hâricîlere karşı gösterdiği son derece acımasız tavrına ve kendi üzerine yapılan siyasi baskılara rağmen idarecilerle iyi ilişkiler kurma gayretini sergilemiştir. Ancak zalimlere de hiç taviz vermemiştir. Ezârika gibi aşırı Hâricî fırkaların yolundan gitmeyip ilim şehri Basra’da önemli mütefekkirlerle aynı meclislerde bulunmuştur. Böylece İbâdî akidesinin kurucusu sayılmıştır.¹⁰³

Daha sonra Abdumelik b. Mervan’ın ölümüyle beraber Basra İbâdîleri kendi aralarında ihtilafa düşerek bu mutedil siyasi tavırdan sıkılıp beklemek yerine ayaklanmayı tercih etmek istediler. Bu doğrultuda hareket etmek isteyenler

⁹⁷ Şemmâhî, 35.

⁹⁸ İsmail Lütfî Çakan, “Câbir b. Zeyd”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt: 6, TDV Yay., İstanbul 1992, s. 537-538.

⁹⁹ İbn Sellâm, s. 66.

¹⁰⁰ Fıglalı, *İbâdiye’nin Doğuşu ve Görüşleri*, s. 87; Yıldız, *Hâricîliğin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 154.

¹⁰¹ Çakan, “Câbir b. Zeyd”, s. 537-538.

¹⁰² İmam Câbir b. Zeyd, *Resâil*, (çev. Orhan Ateş), Astana Yay., Ankara, 2021, s. 12.

¹⁰³ Şemmâhî, 35.

Abdurrahman b. Muhammed b. El-Eş'as'ın isyanına katıldılar. Bu durumdan haberdar olan Haccac b. Yusuf, aralarında Cabir b. Zeyd'in de bulunduğu birçok İbâdî'yi Uman'a sürmüş, bazılarını da Basra'da hapsedtirmiştir. Cabir, fikirlerini yaymak için Uman'da bazı faaliyetlerde bulunduktan sonra Basra'ya geri dönmüş ve burada vefat etmiştir.¹⁰⁴

Hapsedilenler arasında Cabir b. Zeyd'in meşhur öğrencisi *Ebû Ubeyde Müslim b. Ebi Kerime*'de (145/762) vardı. İran asıllı olduğu tahmin edilen Ebu Ubeyde'nin hicri 65 yılında doğduğu düşünülmektedir. Temim kabilesinin azatlı kölesi olan Ebu Ubeyde, Basra'da Cabir b. Zeyd'in ilim meclisinde fıkıh, hadis ve akaid dersleri okumuştur.¹⁰⁵ İbn Sellâm el-İbâdî'nin "Cabir'den sonra ashabımızın fakihlerinin büyüklerindendir" şeklindeki sözleri onun ilk İbâdî alim ve fakihlerinden olduğunun göstergesidir.¹⁰⁶ Zaten Cabir'den sonra İbâdîler tarafından imam olarak seçilmiştir. Onun liderliğinde İbâdîler, İslam dünyasına açılarak devletleşme dönemine girmiştir. Böylece İbâdî tarihinde üçüncü önemli kırılma noktası gerçekleşmiş oldu. Hocası Cabir'in izinden giden ve onun görüşlerine bağlı olan Ebu Ubeyde, seleflerinin siyasi politikasını takip etmiştir. Emevi yönetimine karşı ılımlı hareket etmiştir. Basra İbâdîlerini de isyan potansiyellerine rağmen onları sakin tutmaya çalışmıştır.¹⁰⁷

Ömer b. Abdülaziz'in hilâfete gelişiyle beraber İbâdîler ile Emevi yönetiminin arasının daha da yumuşadığı görülmektedir. Hatta Ömer b. Abdülaziz'e dostluk heyeti göndererek onu kendi mezheplerine kazandırma yoluna gittiler.¹⁰⁸ Ancak halifenin erken ölümü İbâdîler açısından hiç de iyi olmadı. Çünkü ilk defa Emevi yönetimine bu kadar yaklaşan İbâdîler, tekrar hor görülme tehlikesiyle karşı karşıya kaldılar ve hedefledikleri siyasi liderliğe ulaşmak için ihtilalci unsurlara müracaat ettiler. Nitekim Emeviler Yezid b. Abdülmelik'in hilâfete gelişiyle İbâdîlere yönelik tekrar sert tutum almaya başladılar. Bundan rahatsız olan Basra İbâdîlerinden Ebu Muhammed en-Nehdi, halkı açıkça isyana teşvik ediyordu. Ebû Ubeyde ise hem Emevilerle hem de kendi içlerindeki bu ihtilalci yapıyla mücadele etmek zorunda kalıyordu. Zira Emevilerle iyi ilişkiler kurarak amaçlarına ulaşmayı hedefliyor ve bunun için isyancı tavrılara müsaade etmiyordu. Bu düşüncesi sayesinde İbâdiyye'nin mevcut vizyonunu

¹⁰⁴ İbn Sellâm el-İbâdî'ye göre Cabir b. Zeyd, hicri 103 yılında vefat etmiştir. Bkz. İbn Sellâm, s. 66.

¹⁰⁵ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye Dirâsetün Murakkeze*, s. 31; Yıldız, "Ebû Ubeyde Müslim b. Ebû Kerime" *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt: Ek-1, TDV Yay., Ankara 2020, s. 375-376.

¹⁰⁶ İbn Sellâm, s. 67.

¹⁰⁷ Şemmâhî, 82.

¹⁰⁸ Şemmâhî, 92.

korumayı başarmış ve devletleşme konusunda büyük bir temel atmıştır. Ebû Ubeyde'nin bu başarısı kendisini İbâdî liderler arasında en değerli imam olarak ön plana çıkarmıştır.

Bir süre sonra kendi içlerinden isyanın Basra İbâdîlerini parçalama ihtimalinden korkması, Ebû Ubeyde'yi kuûd fikrinden vazgeçirmiş ve zuhûr haline geçmesine sebebiyet vermiştir. Yeniden örgütlenme kararı alarak Basra İbâdîliğinin bir propaganda ve eğitim merkezi olması anlamında bir adım attı. Bu fikrin uygulanma yöntemi, Basra'da kurulan, adına "hameletu'l ilm" veya "nakalatü'l-ilm" denilen öğrenci teşkilatıyla gerçekleştirilmek istendi. Bu meclise her bölgeden gelecek öğrenciler ilimle donanacak ve tekrar kendi bölgelerine giderek halka İbâdî öğretilerini tebliğ edecekti.¹⁰⁹ Aynı zamanda İbâdî ayaklanmalarını destekleyerek Emevi devleti yerine İbâdî hilâfeti kurmayı hedefleyen bu sistem, bir ihtilal hükümeti boyutuyla orijinal bir yapıdır. İbâdî geleneklere uygun bir şekilde başta gizli olarak yürütülen faaliyetler, belli bir taraftar kitlesini kazandıktan sonra zuhûr halini ilan ederek yapılıyordu. Basra İbâdîleri ise kendileri gizleyerek kitmân halinden hiç vazgeçmeyerek bu sistemin bozulmasını istemediler. Zira Basra, bu işin idare edildiği hem yönetim hem eğitim merkezidir.¹¹⁰

Basra dışındaki yerlerde çıkan ve ilim taşıyıcılarının üstesinden gelemediği problemler Basra'daki alimler heyeti tarafından çözülmüyordu. Bu sistemin en önemli siması, kurucusu olan Ebû Ubeyde'dir.¹¹¹ Kendisi teşkilatın din işlerini yerine getirirken, maliye ve savaş işlerini ise İbâdî şeyhi Ebu Mevdud Hacib et-Tai'ye emanet etti. Ebû Ubeyde kurmuş olduğu teşkilat ile İbâdîleri yeniden tam teşkilatlı olarak bir araya getirmiş ve İbâdî öğretilerini Irak dışında diğer bölgelere, özellikle de Kuzey Afrika'ya taşımıştır.¹¹²

Şemmâhî 'nin aktardığı bilgilere göre İbâdiyye, Mağrib, Yemen, Hadramut, Uman ve Horasan bölgelerine "ilim taşıyıcıları" ile yayılmıştır.¹¹³ Ebu Ubeyde'nin ilim meclisinden yetişmiş öğrencilerden en önemlileri, Rebi b. Habib el-Basri, Ebu Süfyan Mahbub b. Rahil el-Mekki, Seleme b. Said el-Hadrami ve Dımam b. Saib el-

¹⁰⁹ Muhammed Salih Nâsır, s. 82.

¹¹⁰ Amr Halife en-Nâmî, *İbâzilik Araştırmaları*, (Çev. Orhan Ateş), Astana Yay., Ankara 2021, s. 79-82.

¹¹¹ Amr Halife en-Nâmî, s. 80.

¹¹² Muhammed Salih Nâsır, s. 83.

¹¹³ Şemmâhî, 65-66; Fığlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, s. 89; Yıldız, *Hâriciliğin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 157.

Abdi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun yanında Abdullah b. Yahya el-Kindi, Ebu'l-Hattab el-Meafiri, Abdurrahman b. Rüstem gibi alimlerin yetişmesi konusunda da büyük bir çaba sarf etmiştir.¹¹⁴

Kurumsallaşma yolunda atılan bu önemli adımın ardından Ebu Ubeyde, mensupları tarafından “imamu'l-müslimin” olarak anıldı ve 145 yılında Basra'da vefat etti. Kendisinden sonra İbâdî cemaatinde kısmi bir gerileme başlamış olsa da *Rebi b. Habib el-Basri*'nin (175-180/791-796) imamete gelmesiyle durum değişmiş ve Basra bir süre daha merkez olma özelliğini korumuştur.

Rebi b. Habib, Ebu Ubeyde'nin sistemini yeniden yapılandırarak Basra dışına yeni dailer göndermiştir. Pek çok öğrencisini ilim meclisinde okutmuş ve farklı bölgelerde İbâdîliğin yayılmasına katkıda bulunmuştur. Rebi, aslen Umanlı olup Basra'da Ebu Ubeyde ve Cabir b. Zeyd gibi hocalardan ders almıştır. Üstelik Rüstemîler'in ikinci imamı Abdülvehhab b. Abdurrahman'ın danışmanlarından birisidir. İbâdiyye mezhebinin temel hadis kaynağı olarak gösterilen ve İbâdîler'e göre Kur'an'dan sonra en sahih kitap olan “el-camiu's-sahih (el-müsned)” adlı eserin yazarıdır.¹¹⁵ Ayrıca Abdülvehhab b. Abdurrahman ile Kuzey Afrika İbâdîlerinin alimlerinden Yezid b. Fendin'e gönderdiği risalesi kaynaklarda geçmektedir.¹¹⁶

Basra İbâdîliği Rebi b. Habib ile zirveye ulaşmış ancak ondan sonra zayıflamaya başlamıştır.¹¹⁷ Bu durumda etkili olan unsurlar, İbâdîler'in kitmân halinden zuhûr haline geçmeleri ve Basra dışındaki diğer bölgelerde olan etkili faaliyetleri ile Basra'da Ebu Ubeyde'nin kurduğu teşkilatı gerek dini gerekse idari açıdan yönetecek bir lider çıkmaması olarak sıralanabilir. Ayrıca İbâdiyye'nin Basra'daki büyüme ve güçlenme misyonu başarıyla tamamlanmış artık devletleşme süreci başlamıştır. Zira İbâdîler, Emevilerin son dönemine kadar isyanlara katılmayarak fiili cihad yerine dailer vasıtasıyla görüşlerini yaymaya çalışmışlardır.¹¹⁸

2.2.2. Yemen ve Hadramut İbâdîliği / Hicaz İbâdîliği

İlim taşıyıcıları ile İbâdîliğin ulaştığı bölgelerden biri de Yemen ve Hadramut'tur. Bunun yolu da öncelikle Mekke bölgesi üzerinden geçiyordu. Bunun

¹¹⁴ Yıldız, “Ebû Ubeyde”, s. 375-376.

¹¹⁵ Bünyamin Erul, “Rebi' b. Habib”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt: 34, TDV Yay., İstanbul 2007, s. 494-495.

¹¹⁶ Yıldız, *Hâricîliğin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 158.

¹¹⁷ Şemmâhî, 95-99; Yıldız, *Hâricîliğin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 158.

¹¹⁸ Demircan, *Hâricîlerin Siyasi Faaliyetleri*, s. 194.

için Ebû Ubeyde Müslim b. Ebi Kerime tarafından kendisi hamelatu'l-ilm'den olan Ebu Hamza el-Muhtar b. Avf (130/748) görevlendirilmiştir. Bu noktada daha önceden buraya gelen dailerin İbâdîliği bölgede tanıtması, Ebu Hamza'nın işlerini kolaylaştırmıştır. Zira VI/XII'inci yüzyılda Mekke'de İbâdîler mevcuttur.¹¹⁹ Her fırsatta Emeviler aleyhinde faaliyetler gösterir ve her hacca gitmesinde fikirlerini halka anlatırdı.¹²⁰

Ebu Hamza, Hadramut'a geldiğinde buranın hatırı sayılır bir müçtehid olan Abdullah b. Yahya el-Kindi ile birlikte hareket etme kararı alır. Buradan tekrar Basra'ya dönen Ebu Hamza, isyan kararından sonra Ebû Ubeyde tarafından gönderilen kimselerle birlikte Hadramut'a gitmiştir.¹²¹ Hadramutlu İbn Yahya, Kinde kabilesine mensup olup Amr b. Muaviye'nin oğullarındandır. Emevilerin zalimce sergiledikleri tavırlara dayanamayıp artık ayaklanmayı düşünmeye başlamıştır.¹²² Vali Mervan b. Muhammed'in zalim yönetimine karşı isyan etme fikrini Ebû Ubeyde'ye danışan Abdullah b. Yahya, olumlu geri dönüş alınca harekete geçer. Ebu Hamza'nın da buraya geliş amacı İbn Yahya'yı hareketinde desteklemektir. Ebu Hamza, Abdullah b. Yahya'nın en aktif adamlarından biri olup kendisi Basralı'dır. Hatta İbn Sellâm el İbâdî'ye göre İbn Yahya'nın valisidir.¹²³

İsyan etme konusunda hem fikir olan İbâdîler, Abdullah b. Yahya'ya biat ederek onu yönetici tayin ettiler.¹²⁴ Böylece İbâdîler'in Yemen'deki ilk isyanları başlamıştır. Basra'dan gelen talimatlara göre, haksızlık ve düşmanlık ile hareket edilmemesi ve önceki salih kimselerin yolundan gidilmesi konusunda bir stratejinin esas alınması istenmiştir. Bunun üzerine Abdullah b. Yahya, Hadramut valisini tutuklayarak bir gün hapsedmiş, sonra da serbest bırakmıştır. Ardından San'a'da vali Kasım b. Ömer'i de mağlub etmiştir. Burada meşhur hutbesini okuyarak insanların kalbini kazanmıştır. Hutbesinde, insanları Kur'an'ın imamlığına çağırıp büyük günah işleyen kimseleri kafir ilan etmiştir. İyiliği emredip kötülüğün yasaklanması konusundaki fikrini dile getirmiş ve Allah'ın dostu (velayet) olan kimselerin imamete

¹¹⁹ Ethem Ruhi Fırlalı, "İbâziyye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt: 19, TDV Yay., İstanbul 1999, s. 256-257.

¹²⁰ İrfan Aycan, "Ebû Hamza eş-Şârî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt: 10, TDV Yay., İstanbul 1994, s. 130.

¹²¹ Demircan, *Hâricîlerin Siyasi Faaliyetleri*, s. 196.

¹²² Şemmâhî, 99.

¹²³ İbn Sellâm, s. 68.

¹²⁴ İbn Sellâm, s. 68.

getirilmelerini tavsiye ederek zalimlere karşı iyilikle ayaklanmayı tavsiye etmiştir.¹²⁵ Ebu Hamza ile birlikte birçok savaşta yer alan Abdullah b. Yahya'nın taraftarları artmaya başlamış hatta ona "Talibu'l-Hakk" lakabını vermişlerdir.¹²⁶

Abdullah b. Yahya, hac zamanı 129'da (747) Ebu Hamza'yı ve yanındaki seçkinlerden Belc b. Ukbe, Ebrehe b. Es-Sabbah, Ebü'l-Hur Ali b. Hasin el-Anberi ve Ebu Bekr b. Muhammed el-Kureyşi ile beraber yaklaşık 1000 kişilik bir orduyu Mekke'ye gönderdi. Mekke valisi Abdülvahid b. Süleyman b. Abdülmelik önce Ebu Hamza ile hac mevsimi olduğundan dolayı kargaşa çıkarmamak için kısa süreli bir anlaşma yapsa da bu fikirden vazgeçerek anlaşmayı iptal etmek istedi. Ebu Hamza ise anlaşmaya mutabık kalma hususunda ısrarcı davrandı. Savaş çıkma ihtimalinden tedirgin olan Abdülvahid'in Mekke'den ayrılıp Medine'ye gitmesiyle beraber Ebu Hamza ve arkadaşları Mekke'yi savaş yapmadan aldılar.¹²⁷ Mekke'de halk ile buluşan Ebu Hamza, meşhur hutbesiyle insanlara şu şekilde seslenmiştir:

"Ey Mekkeliler! Sizden yöneticilerinizi sorduk. Siz; zalimdirler, Allah'ın indirdiğiyle hükmetmiyorlar, hevalarına göre hüküm veriyorlar, helal olmayan mal alıyorlar, fey' malını kendilerine alıyorlar, haklarımız konusunda bize zulmediyorlar, dediniz. Biz, doğru söylediniz, dediğiniz gibidirler. Gelin onlara karşı birbirimize yardım edelim dedik. Siz ise, buna gücümüz yetmez ve zayıfız dediniz. Size; zayıfsınız madem, bize yardım etmeye gücünüz yetmiyor, bize karşı onlara da yardım etmeyin ve sizin için yeterli oluncaya kadar bizi rahat bırakın. Her hak sahibinin hakkını alıp ona tekrar verelim, dedik. Onlara (zalimlere) savaş açtığımızda siz geldiniz onlara karşı değil de bizimle savaştınız. Halbuki, ilkin onların aleyhine şahitlik yapmıştınız. Şayet size onlardan sorduğumuz vakit siz; adildirler, Allah onlardan razıdır, hakla hüküm veriyorlar, eşit paylaşıyorlar, yargıyı hakla yerine getiriyorlar, malı yerinde alıyorlar deseydiniz size daha çok yakışır ve biz; cahildirler, hayrı şerden ayıramıyorlar derdik.

Ey Hicaz halkı! Arkadaşlarımın genç olduklarını söyleyerek beni yermek mi istiyorsunuz? Hz. Peygamber'in arkadaşları da gençlerden ibaret değil miydi? Vallahi ben sizin, ahiretinize zarar veren şeylerin peşinde nasıl koştuğunuzu biliyorum. Eğer ben, sizden başkalarıyla meşgul olmasaydım, sizi cezalandırmadan bırakmazdım.

¹²⁵ Muhammed Salih Nâsır, s. 90-91; Fığlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, s. 92-93.

¹²⁶ Muhammed Salih Nâsır, s. 87-88; Fığlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, s. 92; Yıldız, *Hâriciliğin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 159.

¹²⁷ İbn Sellâm, s. 68-69.

Yemin ederim ki bunlar (arkadaşlarım), genç olmalarına rağmen gençliklerinde olgunlaşmış insanlardır. Onların gözleri, kötülüğün teşvikine kapalıdır; ayakları, zevk ve sefahate giden yoldan nefret eder. İbadet onları zayıf düşürmüş, uykusuzluk ise yorgun ve bitkin kılmıştır. Allah, onları gecenin yarısında Kur'an ayetleri üzerine eğilmiş halde görür. Onlardan herhangi biri, Cennet'ten söz eden bir ayeti okuyunca ağlamaya başlar ve arzu ile yanıp tutuşur; Cehennemden söz eden bir ayet okununca da ateşin nefesini kulağında duyuyormuş gibi irkilir. Onlar, gece gündüz sıkıntı içindedirler. (Namazda uzun süre ısrarla secde de kaldıklarından dolayı) toprak, onların dizlerini, ellerini, burunlarını ve alınlarını yiyip tüketmiştir. Fakat bu insanlar, bütün yaptıklarını Allah katında önemsemezler. Onlar, okların atılması gibi yayların gerildiğini, mızrakların savrulduğunu, kılıçların çekildiğini, atlı birliklerin ölüm saçtığını ve cesetleri parçaladıklarını görünce Allah'ın vaat ettiği şeyleri düşünerek (hücumu kalkan) birliklerin tehlikesini hiçe sayarlar. Bu gençlerden biri, savaş meydanına atılıp ve ayakları ile atının boynunda sallanıp duracağı, yüzünün güzellikleri kanla boyanacağı ana kadar orada kalmaya devam eder. Vahşi hayvanlar, onun üzerine saldırmak için sabırsızlanır; yabani kuşlardan biri, gecenin karanlığında onun Allah korkusuyla ağlayan gözlerinden birini gagasına alır. Yine sahibinin gece yarıları üzerine dayanarak secde ettiği bileğinden kopmuş nice eller vardır.”¹²⁸

Görüldüğü gibi Ebu Hamza, konuşmasında güzel bir hitabet örneği sergileyerek kendisinden önceki liderlerin yolunu takip etmiştir. Hâricîlerin en önemli özelliklerinden birisi de hitabet yetenekleri ve dili güzel kullanmalarıdır. Onlar bu yolla gönülleri fethetmeyi başarmışlardır. Fethettikleri yerlerde halka seslenme uygulaması Hâricîlerde bir gelenek haline gelmiştir. Aynı zamanda Ebu Hamza, ılımlı İbâdî politikasını devam ettirerek sert ve acımasız aşırı Hâricîlerden ayrılmıştır.

Ebu Hamza ile savaşı göze alamayan o yılın hac emiri Medine Valisi Abdülvahid b. Süleyman b. Abdülmelik, Medine halkını Ebu Hamza ile savaş yapma konusunda baskıcı bir tavırla ikna etti. Daha sonra Abdülaziz b. Amr b. Osman kumandasında 8000 kişilik bir ordu gönderdi. Ebu Hamza Mekke'yi kontrol altına aldıktan sonra Belc b. Ukbe'yi buraya bırakarak Medine'ye doğru hareket etti. Medine'ye bir sonraki yıl 130 / 747 yılında gelen Ebu Hamza, elçileri aracılığıyla savaş istemediğini karşı tarafa bildirdi. Medineliler bunu reddedip Kudayd mevkiine kadar

¹²⁸ İbn Sellâm, s. 69; Fığlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, s. 93; Yıldız, *Hâriciliğin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 161.

ilerlediler. Medineliler ilk olarak Belc ile karşılaştı. Ebu Hamza ise arka taraftan dağın başından süvarileri ile ön tarafa yöneldi. Ebu Hamza'nın onlar hücumu geçmeden saldırmaları talimatı kesin olarak orduya ulaşmıştı. Medinelilerin saldırıları başlayınca şiddetli bir savaş meydana geldi. Ebu Hamza ve taraftarları Medinelileri ağır bir yenilgiye uğrattı. Kısa bir süre sonra Safer ayından on gece kala 130 senesinin Cuma sabahı Medine'ye girdiler. Böylece Abdullah b. Yahya valileriyle beraber Yemen, Mekke ve Medine'de, Medine'nin batısındaki Vadi'l-Kura'ya varıncaya kadar buraları ele geçirdiler.¹²⁹

Ebu Hamza ve adamları Medine'de birkaç ay kaldıktan sonra Mervan'a karşı ayaklanmak üzere şehirden ayrılarak Şam'a doğru hareket ettiler. Mervan ise Abdülmelik b. Atıyye komutasında dört bin kişilik orduyu Ebu Hamza'nın üzerine gönderdi. Ebu Hamza da bunun üzerine İbn Atıyye'ye karşı bir birlik hazırlayarak yaklaşık 600 kişilik orduyu Belc b. Ukbe komutasına vererek gönderdi. İki taraf Vadi'l-Kura'da karşılaştı söz atışmaları meydana geldi. Daha sonra Şamlılar ile İbâdîler arasında sıkı bir savaş yaşandı. İbn Atıyye'nin ordusu Ebu Hamza ve taraftarlarını ağır bir yenilgiye uğrattı. Ebu Hamza dahil olmak üzere İbâdîlerin büyük bir kısmı burada öldürüldü.¹³⁰

Ebu Hamza'nın işini bitiren İbn Atıyye bu defa Talibu'l-Hakk olan Abdullah b. Yahya'nın üzerine Yemen'e doğru harekete geçer. İbn Yahya da Ebu Hamza'nın öldürüldüğünü duyunca hemen hücum kararı alır. İki ordunun karşılaşmasının ardından üstünlük İbâdîlerde olmasına rağmen savaşı İbn Atıyye kazanır. Ölene kadar savaşı bırakmayan İbn Yahya ve ordusu hezimete uğrar.¹³¹

Böylece İbn Atıyye bölgenin büyük bir kısmını İbâdîlerden temizleyerek Emeviler adına önemli bir iş başarır. Bu savaşlardan kurtulabilen İbâdîler başta Hadramut ve Uman olmak üzere farklı yerlere kaçarlar. Abdullah b. Yahya'nın ölümüyle birlikte Yemen ve Hadramut İbâdîliği kısa ama etkili bir serüvenden sonra sona erer (130/748).¹³² Bu anlamda İbâdîlerin önemli bir biçimde taraftar kazandıkları

¹²⁹ İbn Sellâm, s. 69-70; Fığlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, s. 93; Demircan, *Hâricîlerin Siyasi Faaliyetleri* s. 197-198; Yıldız, *Hâriciliğin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 162.

¹³⁰ Muhammed Salih Nâsır, s. 98-99.

¹³¹ İbn Sellâm, s. 73; Muhammed Salih Nâsır, s. 101.

¹³² Fığlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, s. 94; Demircan, *Hâricîlerin Siyasi Faaliyetleri*, s. 199-202.

Güney Arabistan'daki isyanları, Emevilerin son devrinde devletin zayıflamasındaki en büyük etkenlerden biridir.¹³³

2.2.3. Uman İbâdîliği

İbâdîliğin Uman'a girişi konusunda farklı görüşler mevcuttur. Şehristânî'ye göre İbâdîlik, Nehrevan savaşından kurtulup Uman'a kaçanlar tarafından bölgede ilk olarak varlığını hissettirmiştir.¹³⁴ Salimi'ye göre ise Abdullah b. İbad tarafından İbâdîlik burada duyulmuştur.¹³⁵ Yine bir diğer görüşe göre İbâdî fikirler, Haccac'ın Cabir b. Zeyd'i Uman'a sürmesi ile yayılmaya başlamıştır.¹³⁶

Buradan anlaşılabileceği üzere tam olarak bir tarih vermek zordur. Farklı fikirler değerlendirildiğinde tercihe şayan görüş, Cabir b. Zeyd tarafından İbâdîliğin Uman'a sokulduğudur.¹³⁷ Çünkü kaynaklarda daha önceki İbâdî alimlerin Uman'da herhangi bir faaliyetlerine rastlanılmamaktadır. Genelde Uman İbâdîliği Cabir ile tarihlendirilir. Cabir'in Ezd kabilesinden olması da İbâdîliğin Uman'a girişini kolaylaştırmış olsa gerek. Çünkü Uman'ın nüfusunu çoğunlukla Ezd kabilesi oluşturur.¹³⁸ Bununla birlikte bölgede İbâdiyye'nin hızla yayılmasında ve geniş kitlelere nüfuz etmesinde etkili olan şahıs, Ebu Ubeyde Müslim b. Ebi Kerime'dir. Daha sonrasında ise Rebi b. Habib'in gönderdiği dailer sayesinde Uman'da sayıları daha çok artan İbâdîler, ciddi bir güç yakalamışlardır.¹³⁹

Basra'da Ezd kabilesine mensup çok sayıda İbâdî'nin olması, Ezdiler aracılığıyla İbâdiyye'nin Uman'a taşınmasında büyük rol oynadı. Yemen ve Hadramevt'ten ayrılmak zorunda kalan İbâdîler, Uman'daki İbâdî cemaatine katıldılar.¹⁴⁰ Hatta Hadramevt İbâdîliği el-Muhanna b. Ceyfer zamanında tamamen Uman'a tabi oldu.¹⁴¹ Ayrıca halife Haccac'ın Ezd kabilesine karşı kötü muamelede bulunması, Cabir'in etrafında toplanıp İbâdî fikirlerin benimsenmesinde önemli bir

¹³³ Demircan, *Hâricîlerin Siyasi Faaliyetleri*, s. 195.

¹³⁴ Şehristânî, 117.

¹³⁵ Orhan Ateş, *Günümüz Umman İbâdiyyesi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2007, s. 145.

¹³⁶ Fırlı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, s. 95.

¹³⁷ Mehmet Mahfuz Söylemez, "Mahfuzat: Uman Sultanlığı ve Uman İbâdîleri Üzerine", *İslami İlimler Dergisi*, Yıl 10, cilt: 10, sayı 1, Bahar 2015, s. 189.

¹³⁸ Muhammed Salih Nâsır, s. 105.

¹³⁹ Söylemez, s. 190.

¹⁴⁰ Muhammed Salih Nâsır, s. 105.

¹⁴¹ Fırlı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, s.96; Orhan Ateş, *Kendi Kaynaklarından İbâdiyye*, Astana Yay., Ankara, 2021, s. 112.

etkendir.¹⁴² Bunun yanı sıra Abbasi halifesi Ebu'l-Abbas es-Saffah'ın Uman'a tayin ettiği valinin İbâdîlere yumuşak davranması da propaganda faaliyetlerini hızlandırmıştır.¹⁴³ Böylece İbâdîler, Emeviler'den ziyade daha çok Abbasiler döneminde faaliyetlerini artırmışlardır.¹⁴⁴ Ancak İbâdîlerin faaliyetlerini gizlilik içerisinde yürütmesi, onlar hakkında bilgi yetersizliğine sebebiyet vermiştir.¹⁴⁵

Yemen/Hadramut İbâdîliğinin dağılmasından yaklaşık iki yıl sonra Cülendi b. Mes'ud (v. 134/751)'un öncülük ettiği bir isyanla İbâdîler, hareketlerini Uman'a kaydıldılar.¹⁴⁶ Nitekim Hâricîlerin isyan etme noktasında genel anlayışları merkeze uzak kontrol edilmesi zor yerlerin tercih edilmesidir. Zira Emevilerin kendi dönemlerinden itibaren müstakil bir yönetim anlayışı hakim olan Uman'ı kontrol altına almaları diğer bölgelere göre daha geç olmuştur.¹⁴⁷ İbâdîler, fikirlerinin propagandasını daha rahat yaptıkları Uman da, gerek kabile yapısı gerekse politik anlayış¹⁴⁸ olarak farklı görüşlere açık bir bölgedir. Basra'daki İbâdî alimler buradaki mevcut potansiyelin farkına vardıkları için hareketin yeni merkezi olarak Uman'ı tahayyul ettiler. Böylece İbâdiyye'nin fikir ve kültür merkezi Basra'dan Uman'a kaymıştır.

Uman'daki ilk İbâdî isyanını başlatan Cülendi, buradaki İbâdîlerin ilk imamı olarak karşımıza çıkar. Kendisi 133/751 yılında seçim yoluyla imamete getirilmiştir. Cülendi kısa sürede Uman'ı ele geçirmiş, her ne kadar birkaç yıllık bir ömrü olsa da Uman'daki ilk İbâdî devletini, kaynaklarda geçen adıyla; "ed-Devletü'l İmameti'l-Ula'yı kurmuştur.¹⁴⁹ Cülendi'nin bu başarısı sayesinde ondan daha faziletli bir imamın Uman'da bulunmadığı, ayrıca en büyük birlikteliğin de kendisi zamanında olduğu kaynaklarda geçmektedir.¹⁵⁰ Hz. Peygamber döneminden beri Uman'da yöneticilik yapan hakim aile durumundaki Cülendi soyu¹⁵¹, bu anlamda İbâdiyye'nin yayılmasına ve Cülendi b. Mes'ud'un başarısına ciddi bir biçimde etki ettiği söylenebilir. Yine bu dönemde Ebu'l-Abbas es-Seffah'tan kaçarak Uman'a sığınan Sufri lider Şeyban b. Abdülaziz el-Yeşkuri ile Cülendi arasında çıkan çatışmada Yeşkuri ağır bir mağlubiyet

¹⁴² Ateş, *Günümüz Uman İbâdiyyesi*, s. 126-132.

¹⁴³ Fırlı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, s. 95.

¹⁴⁴ Demircan, *Hâricîlerin Siyasi Faaliyetleri*, s. 212.

¹⁴⁵ Muhammed Salih Nâsır, s. 105.

¹⁴⁶ Muhammed Salih Nâsır, s. 106; Yıldız, *Hâricîliğin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 162.

¹⁴⁷ Demircan, *Hâricîlerin Siyasi Faaliyetleri*, s. 211; Söylemez, s. 189.

¹⁴⁸ Muhammed Salih Nâsır, s. 105; Ateş, *Günümüz Uman İbâdiyyesi*, s. 148-149.

¹⁴⁹ Muhammed Salih Nâsır, s. 106-107; Söylemez, s. 190.

¹⁵⁰ Fırlı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, s. 97.

¹⁵¹ Söylemez, s. 189.

olarak öldü. Buradan anlaşılacağı üzere İbâdîler ile Sufriler arasında birliktelik bulunmadığı gibi çatışmalar hat safhaya ulaşmıştır.¹⁵²

Halife Ebu'l-Abbas'ın gönderdiği ordu tarafından öldürülen Cülendi'nin yerine Varis b. Ka'b imamete seçilmiştir. Cülendi'nin zamanında iyi bir ivme yakalayan İbâdîler, ondan sonra bir nevi duraklama dönemi yaşamışlar, hatta kitmân haline yeniden rucü etmişlerdir. Zira Ka'b'ın seçilmesine kadar büyük çalkantılar ve problemler vuku bulmuştur.¹⁵³ Buna rağmen Uman'ı merkez edinen İbâdîler, tekrar faaliyetlerini hızlandırarak Musa b. Ebi Cabir'in başkanlığında devleti ele geçirmiş ve yönetim anlamında yeniliğe giderek bir şura heyeti oluşturdular. Bu şura, Musa b. Ebi Cabir'in istememesine rağmen Muhammed b. Abdillâh b. Ebi Affan'ı imamete getirmiştir. Ancak kendisinin icraatlarını beğenmediklerini ileri sürerek iki yıl sonra Ebi Affan'ı görevden azletmişlerdir. İşte bu çalkantılı dönem Varis b. K'ab el-Harusi'yi yönetime getirmeleriyle son bulmuştur. İbâdî kaynaklarda "ed-devletü'l imameti's-Saniyye" olarak adlandırılan ve Ebi Affan ile yeniden başlayan zuhûr dönemi yüz yıl kadar sürmüştür.¹⁵⁴

Burada dikkat çeken önemli bir nokta; Varis'in imamete seçilmesinin bir şarta bağlanmasıdır. Buna göre kendisi, iyiliği emredip kötülüğü yasaklayacak, Allah yolunda danışma yani istişare yöntemiyle hareket edecek, hakkın ortaya çıkarılıp bâtılın yok edilmesini sağlayacak ve Allah yolunda cihad edip isyancılarla savaşacaktır.¹⁵⁵

Varis'in 192/808 yılındaki ölümü üzerine yerine Gassan b. Abdillâh el-Yahmedi el-Ezdi imamete geçmiştir. Bu iki imamla birlikte Uman İbâdîliği büyüyerek güçlenmiştir. Abbasilere denk gelen bu dönemde farklı bölgelerden İbâdî mensupları akın akın Uman'a gelmiştir. Basra Meşâyih'ı da burada toplanmış, artık Uman İbâdîler için çok ayrı bir konuma ulaşmıştır. Böylece idari ve ilmi anlamda gücünü Basra'dan alan İbâdîler'in yeni merkezi Uman olmuştur. Uman'ın bu rolü benimsemesindeki en büyük pay Cabir b. Zeyd ile beraber Hameletü'l-ilm'e mensup dailerdir.¹⁵⁶

Gassan b. Abdillâh'tan sonra imamete Abdülmelik b. Hamid getirilmiştir. Onun zamanında İbâdîlik hareketi ivme kazanmış ve kendisi seleflerinin izinden

¹⁵² Muhammed Salih Nâsır, s. 106.

¹⁵³ Fıglalı, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, s. 95; Ateş, *Günümüz Uman İbâdiyyesi*, s. 133.

¹⁵⁴ Söylemez, s. 190.

¹⁵⁵ Fıglalı, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, s. 96.

¹⁵⁶ Muhammed Salih Nâsır, s. 105.

giderek adalet prensibinden taviz vermemiştir. Gassan'ın ölümüyle beraber boşalan koltuğa Muhanna b. Ceyfer uygun görülmüştür. Bu iki imamın döneminde herhangi bir problemle karşılaşılmamıştır. Muhanna'nın liderlik meziyeti sayesinde Hadramut/Yemen İbâdîleri daha önce belirttiğimiz gibi Uman'da aynı çatı altında toplanmışlardır. Muhanna'dan sonra yerine gelen Malik el-Harusi ile Uman-Hadramevt İbâdîliği düzenli bir şekilde idare edilmiştir. Ancak Malik'in ölümüyle beraber imamet için en önemli unsur olan şura heyeti ve halkın rızası uygulaması ihlal edilmiş böylece yönetim anlamında düzensizlikler baş göstermiştir. Bazı İbâdîler'in şuraya başvurmadan başına buyruk bir şekilde Raşid b. en-Nazr'ı imamete atamaları iç çekişmelerin artmasına sebebiyet vermiştir. Halkın uygun görmediği aynı zamanda icraatlarını beğenmediği Raşid'in dönemi bu anlamda düzensizliklerin olduğu bir dönem olarak hafızalara kazınmıştır. Bu durumda içeride yaşanan bu karışıklığı fırsat bilen Abbasiler Muhammed b. Bur liderliğindeki askeri birliği Uman İbâdîleri üzerine göndermiştir. Kendi aralarındaki bu anlaşmazlığın fayda yerine İbâdî İmametine dışarıdan gelebilecek çok büyük zararlar verdiğini anlasalar da, Muhammed b. Bur 893 tarihinde Uman'ı İbâdîlerin elinden almıştır.¹⁵⁷

Orhan Ateş'in "zuhûr dönemi" olarak adlandırdığı Uman İbâdî imameti bu tarihten sonra bir müddet muhalefette kalmıştır.¹⁵⁸ Kısa bir süreliğine Abbasi nüfuzuna girmiştir. Ancak varlıklarını koruyarak faaliyetlerini de sürdürmüşlerdir. Bu çabanın karşılığı 932 senesinde sonuç vermiş, Ebu'l-Kasım Said b. Abdillâh, Uman'daki İbâdîleri kendi imameti etrafında toplamıştır. Uman'da Abbasi hükümetine karşı bu zaferi elde ettiği için onun imameti savunma yoluyla gerçekleşmiştir. Dolayısıyla şura metodunun devre dışı kaldığı bu imamete *imametü'd-difa* ' denir.¹⁵⁹ Abbasi devletine karşı ayakta durmayı başaran İbâdîler, Uman'dan hiç vazgeçmemişlerdir.¹⁶⁰ Buna karşılık ara ara İbâdî imametlerinde kesintiler meydana gelmiştir.

İbâdîliğin merkezi olarak karşımıza çıkan Uman, günümüzde de İbâdîlerin ana vatanı olarak yerini almaktadır. Görüldüğü gibi Yemen ve Hadramut bölgesinde İbâdîlik faaliyetlerine rastlanılsa da, İbâdîler, asıl etkinliklerini Uman'da göstermişlerdir.

¹⁵⁷ Fığlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, s. 96.

¹⁵⁸ Ateş, *Kendi Kaynaklarından İbâziyye*, s. 108-111.

¹⁵⁹ Fığlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, s. 97.

¹⁶⁰ Muhammed Salih Nâsir, s. 107.

2.2.4. Kuzey Afrika İbâdîliği

Uman ile birlikte en yoğun faaliyetlerini Kuzey Afrika’da gösteren İbâdîler, Emevilerin baskılarından kurtulup rahat bir şekilde kendi imametlerini ikame ettirebilecekleri yerleri aramaya başladılar. Bunun sonucunda merkeze uzak olmasının avantajlı görüldüğü Kuzey Afrika bölgesi, görüşlerini yaymak ve kitmân halinden zuhûr haline geçmek için ideal bir seçim olarak karşılırlarına çıkmıştır.¹⁶¹

Unutulmamalıdır ki İbâdîlerin etkin oldukları bölgeler birbiriyle bağlantılıdır. Örneğin Yemen bölgesinde sağlanamayan istikrar neticesinde Yemenli Arapların Afrika’ya göçü gerçekleşmiştir. Hatta İbâdîlerin Afrika’da verdikleri mücadelede en büyük rolü Yemenli ve Hadramutlu Araplar oynamışlardır.¹⁶²

Emevilerin son dönemine rast gelen, İbâdîlerin Kuzey Afrika’ya giriş macerası, mezhep açısından son derece kritik bir aşamadır. Zira sonraki süreçte en şaşalı dönemlerini bu bölgede yaşayacaklardır.

Berberilerin ikamet ettiği Mağrib coğrafyası, siyasi, sosyal ve kültürel açıdan İbâdî propagandasına gayet uygun ve açık bir durumdadır. Zira insan yapısı olarak Hâricî kültüre pek yakın bir anlayışa sahip Berberi kitlesi buraya hakim konumdadır.

Libyalı araştırmacı Amr Halife en-Nâmî’ye göre az ve çelişkili bilgilerin varlığı tam olarak İbâdiyye’nin ne zaman Kuzey Afrika’da yayılmaya başladığını tesbit etmeye engeldir. Mevcut bilgilere göre Basra’dan buraya gelerek İbâdîlik hareketini tanıtan, kuşkusuz Ebu Ubeyde’nin hameletül-ilm’den görevlendirdiği dailerdir.¹⁶³ İlk olarak Seleme b. Said ve İbn Abbas’ın mevlası İkrime’nin faaliyetleriyle İbâdîlik bölgede taraftar kazanmıştır. Seleme’nin Kuzey Afrika’ya geldiği tarih bilinmemektedir. Buna karşılık İkrime’nin vefat tarihi olan 105/723 ile 107/725 tarihinden önce olabileceği düşünülmektedir.¹⁶⁴

Berberi kimliğine sahip olan İkrime, zaten Berberiler arasında tanınıyordu. Bu anlamda işlerin yolunda gitmemesi düşünülemezdi. Seleme’nin de Kayravan’a gelmesiyle propaganda faaliyetleri yoğunluk kazanarak sürdü. Seleme’nin asıl vazifesi Ebu Ubeyde’nin projesine yeni dailer ekleyerek İbâdî yöneticilerin yükünü

¹⁶¹ Muhammed Salih Nâsır, s. 107.

¹⁶² Amr Halife en-Nâmî, s. 77.

¹⁶³ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye Dirâsetün Murakkeze*, s. 31.

¹⁶⁴ Amr Halife en-Nâmî, s. 76-77.

hafifletmektir.¹⁶⁵ Bu anlamda özellikle Kuzey Afrika'nın yerli halkından kişileri seçmesi hem bölgeyi tanımaları hem de sadakat göstermeleri açısından oldukça manidardır. Neticede bu iki şahsın gayretleri meyvesini verince Berberilerin bir kısmı hameletül-ilm halkasına katılmak için Basra'ya Ebu Ubeyde'nin yanına gittiler. Gidenlerden kaynaklarda ismi geçen beş kişi, Ebu'l-Hattab Abdüla'la es-Semh el-Meafiri, Abdurrahman b. Rüstem el-Farisi, Asım es-Sidrati, İsmail b. Durar el-Ğidâmesi ve Ebu Davud en-Nefzavi'dir. Basra'da beş yıl eğitim alan bu kişiler, bölgeye giderek İbâdî hareketini iyice hızlandırdılar.¹⁶⁶

Emevilerin sonuna doğru neredeyse Kuzey Afrika'nın dikkat çekici bir bölümü İbâdiyye mezhebine girdi.¹⁶⁷ Bu başarının temelini atan Seleme'nin verdiği uğraşı şu sözleriyle rivayet edilmiştir: “Bu mezhep sadece bir gün sabahtan öğlene kadar Mağrib topraklarına hakim olsa ardından da boynum vurulsa dahi gam yemem.”¹⁶⁸ Bu sözler Mağrib'te karşılığını bulmuş ve İkrime'nin gayretleriyle Sicilmâse devleti kurulmuştur.¹⁶⁹ İbâdî alimler Seleme'nin İbâdiyye adına Mağrib'te oynadığı rolü Abdullah b. İbad'ın doğuda oynadığı role benzetmektedirler.¹⁷⁰ Buradan anlaşılabileceği gibi İbâdiyye'nin Kuzey Afrika'da yayılmasında Seleme b. Said'in rolü büyüktür.

Hameletü'l-ilm'in faaliyetlerinden etkilenen Libya'da Cebeli Nefuse halkı Seleme'nin çağrısına kulak vererek İbâdiyye'yi bölgede son derece etkin bir mezhep haline getirmişlerdir. Eşitlik ve adalet prensiplerini ön planda tutan İbâdî dailer, bölgedeki halkı bu şekilde kazanmışlardır. Çünkü Berberiler tıpkı İbâdîler gibi Emevi yönetiminden muzdariptiler. Böylece İbâdîler sayesinde İslam dini Kuzey Afrika'da ciddi bir biçimde yayılmıştır.¹⁷¹ Doğrusu tüm gayretlere rağmen daha önceki İslam devletleri tarafından bölgede bir türlü İslam dini varlığını hissettirememiştir.

Şunu da belirtmek gerekir ki, bölgede İbâdîlerin yanı sıra ciddi bir biçimde Sufriler de vardır. Ancak Sufrilerin şiddete dayalı isyanları Mağrib halkını bıktırmış ve bir diğer mezhep olan İbâdiyye'ye kaymalarına sebep olmuştur.¹⁷² Görüldüğü gibi Hâricîlerin iki önemli kolu olan Sufriler ve İbâdîler arasında birlik bulunmadığı gibi

¹⁶⁵ Amr Halife en-Nâmî, s. 77.

¹⁶⁶ Muhammed Salih Nâsır, s. 108-109.

¹⁶⁷ Demircan, *Hâricîlerin Siyasi Faaliyetleri*, s. 203.

¹⁶⁸ Muhammed Salih Nâsır, s. 108.

¹⁶⁹ Ateş, *Kendi Kaynaklarından İbâziyye*, s. 113.

¹⁷⁰ Amr Halife en-Nâmî, s. 77.

¹⁷¹ Muhammed Salih Nâsır, s. 108-109.

¹⁷² Mehmet Salih Arı, *Hâricîlerin Kurduğu Devlet Rüstemiler*, Bilge Adamlar Yay., İstanbul 2009, s. 59.

propaganda rekabeti kendisini göstermektedir. Ayrıca Sufrielerin başarısızlığı sonucunda İbâdîlik rağbet görmeye başlamış ve Mağribte'ki mensupları artmıştır. Sufrielerin, İbâdîlerden önce buradaki faaliyetleri, Hâricîlik kültürünün anlaşılmasına sebebiyet verirken, bu durum İbâdiyye'nin benimsenmesinde kolaylaştırıcı bir unsur olmuştur. Aynı zamanda Amr b. Halife en-Nâmi'ye göre Seleme'den önce Libya'nın batı kısımlarında büyük İbâdî topluluklar mevcuttur. Ancak bunlar, gizlilik yani Kitmân halinde yaşadıkları için bilinmemektedirler. Bundan sonra açıkça İbâdî imametini kurmak için ilk girişimler başlamıştır. Bu vesileyle ilk isyan 127/744 yılında İlyas b. Habib'in Trablus'a atanmasından sonra başlamıştır.¹⁷³

Trablus Berberilerinin iki önemli kolu olan Hevvara ve Zenate kabileleri, İbâdî lider Abdullah b. Mes'ud et-Tücibi'ye biat ederek onu desteklemişlerdir. Bunun üzerine Trablus valisi İlyas, İbâdî tehdidine karşı harekete geçerek Tücibi'yi öldürmüştür. Yeni bir imama ihtiyaç duyan İbâdîler, Abdülcebbar b. Kays el-Muradi ile Haris b. Telid el-Hadrami'yi imamete getirip isyan çıkardılar. İmamu'l-Ahkam ünvanıyla meşhur olan Haris b. Telid, Abdülcebbar ile birlikte vali Abrurrahman b. Habib'in ordusunu bozguna uğratarak Trablus'u ele geçirdiler. Aynı anda iki imamın görevde olması otorite problemini doğurunca, aralarındaki çatışma sonucunda her ikisi de öldü.¹⁷⁴ Bu anlamda çift başlı imamet anlayışı başlangıçta olumlu sonuç verse de, başarı elde edilince çıkan anlaşmazlıklar istikrarın yakalanamaması gibi İbâdî imametine önemli zararlar vermiştir. Ancak İlyas'ın aldığı önlemlere bakılırsa İbâdîleri birbirine düşürmek gibi bir niyetinin olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum İbâdîlerin o dönemde güçlü bir etkiye sahip olduğunun göstergesidir.¹⁷⁵

Bundan sonra İbâdîler, Ebu Zacir İsmail b. Ziyad en-Nefusi'yi lider olarak seçmişlerdir. İbâdî kaynaklar kendisinden savunma imamı olarak bahsederken Nefusi, Trablus'u ele geçirerek önemli bir güç elde etmiştir. Daha sonra Abdurrahman b. Habib'in gönderdiği ordu tarafından öldürülmüştür. 744-749 yılları arasında İbâdîler'in zuhûr halinde olduğu ve etkinliklerinin bir hayli hissedildiği bu dönemden sonra Kitmân dönemi kendisini göstermiş ve sekiz yıl sürmüştür. Ta ki İlim taşıyıcılarından olan Ebu'l-Hattâb el-Meafiri¹⁷⁶'nin Berberi İbâdîleri tarafından gizli

¹⁷³ Amr Halife en-Nâmi, s. 77.

¹⁷⁴ Fıglalı, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, s.99; Arı, s. 59.

¹⁷⁵ Amr Halife en-Nâmi, s. 78.

¹⁷⁶ Kendisi Yemen Araplarının ileri gelenlerindendir. Hameletü'l-ilm'den olup Seleme b. Saîd'ın tavsiyesi üzerine Ebû Ubeyde tarafından Kuzey Afrika'da yürütülen projeye dahil edilmiştir.

bir şura heyeti oluşturarak Trablus'ta imam olarak seçildiği 140/757 tarihine kadar bu durum devam etmiştir. Bir diğer rivayete göre de el-Meafiri tarafından bir imam seçilmiştir.¹⁷⁷

Ebu'l-Hattab'ın liderliği, İbâdîler açısından oldukça önemlidir. Zira Hattab'ın ilk işi Abbasilerin Trablus valisini görevden uzaklaştırmak olmuştur. Bu dönemde Emevilerin hükümlerine son bulmuş artık Abbasiler iktidara hakim konuma gelmişlerdir.¹⁷⁸ Yeni güç olarak iddialı bir giriş yapan Abbasilere karşı meydan okumak İbâdîler arasında Ebu'l-Hattâb'ın vizyonunu artırmaktaydı. Böylece Trablus bölgesinde önemli bir güç haline gelen Ebu'l-Hattâb komutasındaki İbâdîler, Batı Trablus'u Abbasilerin elinden alarak kendileri için merkez yaptılar. Ardından Kayravan halkının Verfecüme kabilesi tarafından zulüm altında olduklarına dair bir çağrı gelince Ebu'l-Hattâb, Abdurrahman b. Rüstem ve Asım es-Sidrati'yi yanına alarak 6.000 kişilik bir orduyla yola çıktı. Verfecüme kabilesinin lideri Abdülmelik el-Verfecümi'yi Kayravan halkının desteğiyle mağlup etti. Böylece Sufrielerin kontrolü altındaki Kayravan, tamamen İbâdîlerin hakimiyetine girdi.¹⁷⁹ Önemli bir konuma yükselen Ebu'l-Hattâb, Trablus'un tamamını idaresi altına aldı. Daha sonra Ebu'l-Hattâb, Abdurrahman b. Rüstem'i Kayravan'a vali olarak bıraktı.¹⁸⁰ Buradan da yine Sufrielerin elinde olan Sicilmase'ye yönelerek kenti ele geçirmeyi başardı. Akabinde Trablus'a dönen Ebu'l-Hattâb'ın sağladığı güçlü imamete karşı sessiz kalmak istemeyen Abbasi Halifesi Mansur, Mısır valisi Muhammed b. el-Eş'as el-Huzai'yi Kuzey Afrika'da yeniden siyasi birliği sağlamak için ordusuyla beraber gönderdi. İlk olarak Avvam b. Abdülaziz el-Beceli komutasındaki Abbasi ordusunu ardından da Ebu'l Ahvas Ömer b. Ahvas el-İcli'nin liderliğini yaptığı ikinci bir orduyu hezimete uğratan Ebu'l-Hattâb, Abbasi Halifesini iyice tedirgin etti.¹⁸¹

Ebu'l-Hattab'ın destekçileri arasında daha önceden Sufriyye'den olup Cezayir Trablus'ta ikamet eden Beni İfren kabileleri bir şekilde İbâdî fikirleri benimsemiş, bir diğer Berberi kabilesi olan Mağile tarafından da desteklenince Cezayir'de Abbasilere karşı en kuvvetli muhalif güç olarak cereyan ettiler.¹⁸² Buradan anlaşılan üzere arayış

¹⁷⁷ Amr Halife en-Nâmî, s. 78; Fığlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, s. 99; Arı, s. 60.

¹⁷⁸ İbn Sellâm, 74.

¹⁷⁹ İbn Sellâm, 73.

¹⁸⁰ Amr Halife en-Nâmî, s. 78; Fığlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, s. 100; Arı, s. 62-63; Yıldız, *Hâricîliğin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 163.

¹⁸¹ Muhammed Salih Nâsir, s. 110.

¹⁸² Sabri Hizmetli, "Abdurrahman b. Rüstem", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt: 1, TDV Yay., İstanbul 1998, s. 170-171.

içerisinde olan Berberi kabileleri Abbasi hükümetine karşı her türlü muhalif gruplara katılım sağlamış Sufri veya İbâdî olmaları buna engel teşkil etmemiştir. Hatta duruma göre en güçlü mezhebi oluşum hangisiyse onlara ilhak olmuşlardır.

Halife Mansur, bu başarısız harekattan sonra el-Eş'as el Huzai'nin bizzat kendisinden Ebu'l-Hattâb sorununu çözmesini istedi. Zira İbâdîler onun öncülüğünde Kuzey Afrika'nın büyük bir kısmına yayılmış oldular. Bunun üzerine Eş'as 50.000 kişilik büyük bir orduyla harekete geçti. Durumu haber alan Ebu'l-Hattâb'ın karşı hamlesi fazla geç kalmadı ve çok sayıda adam topladı. Ebu'l-Hattâb'ın askeri gücü, Eş'as'ı şaşırtsa da üstün bir taktik uygulayarak Ebu'l-Hattâb'ın adamlarının dağılmasını sağladı. Trablus'a doğru yönelen iki ordu Tâverğa mevkiinde çarpışınca şiddetli bir savaş meydana geldi. Bu savaşta Ebu'l-Hattâb mağlup olarak kendisi ve çoğu arkadaşı öldürüldü. Böylece Afrika'daki İbâdîler'in kurduğu ilk düzenli-büyük devlet ordusu dördüncü yılında hezimete uğrayarak dağılmış oldu.¹⁸³

Savaştan kurtulan İbâdîler kaçarken Abdurrahman b. Rüstem ve destek kuvvetleriyle karşılaştılar. Ancak İbn Rüstem ile beraber Abbasi ordusuna karşı koyamayacaklarını anlayınca kendileri için güvenli bir yer arayışına girdiler. İbâdîleri çevresinde toplayan İbn Rüstem, bu süreçte yeni bir şehir inşa ederek adını Tahert koymuştur.¹⁸⁴ İbâdîler'in artık yeni merkezi burası oldu. Emellerini gerçekleştirmek için faaliyetlerine ara vermeden devam eden İbâdîler'in birçok kez yaşadıkları mağlubiyetler onları daha çok kamçıliyordu. Abbasilere karşı yeniden muhalefet propagandası için İbn Rüstem önderliğinde inşa ettikleri Tahert kentinde İbâdî meşâyih ile istişareler yapılarak etkinliklerini artırma planlarını hayata geçirmeyi hedefliyorlardı.

Öncesinde İbâdî alimler ile bir araya gelen İbn Rüstem, korunaklı ve güzel bir yer bulmak için büyük gayret sarfederek¹⁸⁵ istişarelerde bulundular. Abbasilerden korunmak adına yüksek bir mevkiye bulunması, tarım arazilerinin bolluğu ve üzerinden ticaret yolunun geçmesi gibi sebepler Tahert'i ön plana çıkarmıştır. İşte karar kıldıkları kadim şehir olan, aynı zamanda güvenlik açısından stratejik bir öneme sahip Tahert, artık yeni merkezleri ve üzerine kuracakları Rüstemîler devletinin mihenk taşını oluşturdu.

¹⁸³ İbn Sellâm, 74-79; Hizmetli, s. 170-171; Arı, s. 64.

¹⁸⁴ Tahert, günümüzde Cezayir'in kuzeybatısında bulunan önemli bir şehirdir. Bkz. Berrâdi, 201.

¹⁸⁵ Ateş, *Kendi Kaynaklarından İbâziyye*, s. 113.

Henüz İbn Rüstem imamlığını ilan etmeden önce İbâdîler tarafından Kuzey Afrika valisi Ağleb b. Salim'in 151/768 yılında öldürülmesi üzerine Abbasi Halifesi Mansur, Ömer b. Hafs'ı Kuzey Afrika valiliğine atadı. Halifeden izin alan Ömer b. Hafs, Tahert'e sığınan İbn Rüstem'i ve Sicilmase'deki Sufrileri ortadan kaldırmak için Tubne şehrine hareket etti. Trablusgarb'ın İbâdî lideri Ebu Hatim el-Melzuzi, Abbasilerin Afrika valisi Ömer b. Hafs'ın ordusuyla beraber Kayravan'dan ayrılmasını fırsat bilerek harekete geçti ve İbâdî Berberilerin katılımıyla Abdurrahman b. Rüstem'in başkanlığında büyük bir isyan çıkardılar.¹⁸⁶ Ebu'l-Hattâb'ın öldürülmesi, İbâdî ve Sufrilerin Abbasilere karşı bir araya gelmesine sebep olduğu için her iki çevre Abbasilere karşı büyük bir harekete başladılar.

Ömer b. Hafs'a karşı üstünlük sağlayan Ebu Hatim, önce Tubne'yi ardından da Trablus'u kuşatma altına aldı. Savunma imamı (imamü'd-difa) ünvanı ile orduya komuta eden Ebû Hâtim¹⁸⁷ topladığı zekatları İbn Rüstem'e gönderiyordu. Görünen o ki, İbn Rüstem gayri resmi olarak İbâdî imamı olarak görev yapmakta ancak Trablus kuşatmasını Ebû Hâtim kumanda etmektedir. Zira Kuzey Afrika'nın birçok bölgesinde karışıklıklar çıkmış bu fırsatı iyi değerlendiren İbâdîler farklı birliklere ayrılarak çeşitli bölgelerde isyan çıkarmışlardır.

Trablus'a girdikten sonra buradakileri öldüren Ebû Hâtim, Tubne'ye yönelince diğer İbâdî-Sufri birlikler İbn Rüstem'in komutasında buraya geldiler. Abbasi valisi Ömer b. Hafs, güçlü İbâdî ordusuna karşı bazı taktikler uygulamak istedi. İbâdî komutan Ebu Kurre'ye savaştan çekilmesi için para teklif etmesi, İbâdîlerin dağılmasına sebebiyet verdi. Bilindiği gibi daha önce bu taktikleri Emeviler de uygulamış ve meyvesini almıştır. Zira Hâricîlerin genel özellikleri düşünüldüğünde aralarını açmak ve onları birbirine düşürmek son derece kolaydır.

İbn Rüstem'in üzerine de bir ordu gönderen İbn Hafs, istediği sonuca ulaşmaya yakındı. Çünkü İbn Rüstem'in ordusu yapılan savaşta yenilerek Tahert'e çekildi. İyice zayıflayan İbâdîler, Tubne'den Kayravan'a çekildiler. Ebû Hâtim dağılan ordusunu toplamak için gayret sarf etse de iyi bir netice alamamış ancak bir kısmıyla Kayravan'da İbn Rüstem'e katılıp beraber şehri kuşatma altına almışlardır. Sekiz ay süren kuşatmanın sonucunda Abbasi valisi İbn Hafs öldürüldü ve İbâdîler büyük bir

¹⁸⁶ İbn Sellâm, 80-83.

¹⁸⁷ Muhammed Salih Nâsir, s. 111.

zafer elde ettiler. Böylece İbâdîler ikinci defa Kayravan şehrini ele geçirdiler (155/771).¹⁸⁸

Bir süre sonra Yezid b. Hatim'i görevlendiren Abbasi hükümeti, Ebu Hatim'in üzerine Berberilerin de içinde bulunduğu altmış bin kişilik bir ordu gönderdi. Yapılan savaşta bu defa Ebu Hatim dahil otuz bin İbâdî öldürülmüştür. Böylece Trablus imametleri de sona ermiştir. Ancak gösterdiği gayret ve başarı Ebu Hatim'i İbâdîler için önemli bir şahsiyet haline getirmiş olsa ki, Cenbi'deki türbesi kutsal bir yer olarak itibar görmüştür.¹⁸⁹

Ebu'l-Hattâb ve Ebû Hâtîm'in ölmesi İbâdîler açısından son derece üzücü ve askeri açıdan da zayıflatıcı bir etki bırakmıştır. Artık tek bir liderleri kalan İbâdîler, İbn Rüstem'e güven duymaktadırlar. Bu güvenin ilk icraatı Trablus'tan altmış İbâdî alimin destek için İbn Rüstem'in yanına gelmesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Daha önce belirttiğimiz gibi Tahert'in güneyinde bir dağlık bölgeye sığınan İbn Rüstem, İbâdîler için en güvenli limandır. Dolayısıyla kısa zamanda Levate ve Nefzava gibi diğer Berberi kabileleri Tahert'e taşınarak İbn Rüstem'in imametini kabul etmişlerdir. Hatta 160/776 yılına kadar Mağrib'teki tüm İbâdîler buraya akın etti. İşte burada Rüstemîler Devleti'nin temelleri atılarak İbâdîler'in Kuzey Afrika'daki hakimiyeti pekişmiş oldu.¹⁹⁰ Böylece Trablus İbâdîleri dahil olmak üzere bütün İbâdîler tek bir çatı altında toplanmış oldu.

Emevi ve Abbasi devletlerine karşı sayısız mücadeleye girişen İbâdîler'in büyük çabası sonunda Kuzey Afrika topraklarında meyvesini verdi. Nitekim kendi imametlerini hakim kılmak için giriştikleri Emevi ve Abbasi hükümetleri onlara göre zalim ve haksız iktidar olarak görülüyordu. Bu direnişin sonunda Rüstemî İbâdî İmametleri müstakil bir devlet olarak varlığını korudu. Bu gayretin sonucunda Abdurrahman b. Rüstem'in etrafında toplanan ve sayıları her geçen gün artan İbâdîler, Kuzey Afrika'da önemli bir konuma yükseldiler.

Aslen İranlı olan Abdurrahman b. Rüstem, Tunus'ta doğmuştur. Üvey babasıyla birlikte Kayravan'a giderek buraya yerleştiler. İbâdî görüşlerle burada tanışan İbn Rüstem, hameletü'l-ilm meclisine katılmak için Basra'ya giden dailerden

¹⁸⁸ Muhammed Salih Nâsır, s. 111.

¹⁸⁹ Fığlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, s. 100-1; Arı s. 68-71.

¹⁹⁰ Fığlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, s. 100; Arı, s. 65; Yıldız, *Hâricîliğin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 164; Ateş, *Kendi Kaynaklarından İbâziyye*, s. 114.

birisi oldu. Ebû Ubeyde tarafından Mağrib'e gönderilerek İfrikıyye'nin ilk daisi olan Ebu'l-Hattâb el-Meafiri, daha önce ifade edildiği gibi, 757 yılında İbâdî imamı olarak göreve başladıktan sonra İbn Rüstem'i 758 tarihinde Kayrevan valisi olarak tayin etti.

Ebu'l-Hattâb'ın öncülüğündeki Trablus İbâdîleri'nin Abbasiler karşısında iki defa yenilgiye uğramaları İbâdîler arasında yeni imam arayışlarını hızlandırmıştır. Dindar ve alim olması İbn Rüstem'i diğer liderlere nazaran ön plana çıkarmaktadır. Aynı zamanda kendisinin herhangi bir bölgesel kabileye mensup olmaması düşünüldüğünde onun bu özelliği, İbâdîler arasında kabilevi çatışmaları engeller bir nitelik taşımaktadır. Bunun üzerine Ebu'l-Hattâb'ın imamet için İbn Rüstem hakkındaki olumlu düşüncelerini alan İbâdîler, kendisini imam seçmek istediklerini söylediler. Neticede 160/776-77 tarihinde İbn Rüstem'e ittifakla biat edilmiştir.¹⁹¹

Tam olarak İbn Rüstem'e biat edildiği tarihle ilgili İbâdî kaynaklar ittifak etmiş değildir. 160 veya 162 tarihleri genel olarak kaynaklarda yer almaktadır. Ancak Tahert'in 161 yılında kurulduğu göz önüne alındığında İbn Rüstem'e 160 yılında biat edildiği fikri daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Zira kendisine Tahert'in kuruluşundan önce biat edildiği kaynaklarda ağırlıklı bilgidir.¹⁹²

Kendisine Emiru'l Mü'minin sıfatını veren İbâdîler, bu sıfatın karşılığını güçlü bir devlet olma şeklinde almışlardır. Birçok kabilenin bir araya geldiği bu devlet, İbn Rüstem'in adaletli tavrıyla yönetilmiştir.

Rüstemîler'de halkın çoğunu Berberilerin oluşturması, İbâdiyye açısından ilk defa bu kadar zengin taraftar kitlesini elde etme imkanı tanımıştır. Bunun yanında Berberiler de ilk kez en büyük desteği ve katılımı İbâdîlerin yanında yer alarak göstermişlerdir.¹⁹³

Abdurrahman b. Rüstem resmi anlamda imam olana kadar devleti, imamu'd-difa (savunma imamı) ünvanıyla idare etti. Devlet başkanlığı döneminde bütün kabilelere yakınlık göstererek eşit ve adil bir anlayış sergiledi. Böylelikle herkes tarafından takdir edildi.¹⁹⁴

Abdurrahman b. Rüstem'in adil, Kitap ve Sünnete bağlı, bunun yanı sıra seleflerinin uygulamalarını takip ettiği bir anlayışla devlet yönetimini sağlaması, iç

¹⁹¹ Ateş, *Kendi Kaynaklarından İbâziyye*, s. 114.

¹⁹² Arı, s. 72-74.

¹⁹³ Yıldız, *Hâricîliğin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 165.

¹⁹⁴ Muhammed Salih Nâsir, s. 113.

karışıklıklar açısından gayet huzurlu ve oturaklı bir hava oluşturdu. Nitekim bu dönemde hiçbir ayaklanma olmadı. İzlediği siyasi politika İbâdî geleneklerine son derece sadık ve duyarlı idi. Selefleri gibi ibadete düşkün bir zahid idi. Aynı zamanda da büyük bir alim idi. Günümüze kadar ulaşamayan bir tefsiri ve hutbelerini topladığı bir mecmuası olduğu aktarılmaktadır. Kendisinin üzerinde yattığı bir yatağı, cenkte kullandığı bir kılıç, bir at ve mızrağından başka şahsına ait bir eşyası yoktu. Hatta dünya malına tamah etmediğini gösteren bir rivayete göre; Basra'dan gelen yardımların bir kısmını elçilere iade ederek şöyle dedi: “Bu malları bize gönderenler ona daha çok muhtaçtırlar. Zira biz adaletin egemen olduğu bir yerde yaşıyoruz. Onlar ise zulmün hakim olduğu ülkededirler. Bu mallarla canlarını, mallarını ve dinlerini koruyup geçimlerini sağlasınlar.”¹⁹⁵ Yaşadığı bu sade hayat mezhebi kimliğine ne kadar bağlı olduğunun göstergesidir.

İbâdî alim Ali Yahyâ Muammer'e göre İbn Rüstem dönemi Hulefa'yi Raşidin dönemine benzemektedir. Onun bu tutumu tüm İbâdîler arasında müspet bir etki uyandırdı. Bu yüzden İslam coğrafyasının muhtelif bölgelerinden birçok İbâdî, Rüstemîler devletinin bir vatandaşı olmak için Tahert'e akın etti. Basra'da ikamet eden ve buraya gelemeyen İbâdîler ise aralarında topladıkları yardımlarla Rüstemîler'e büyük maddi destek verdiler. İbn Rüstem'in gelen bu yardımları devletin ve vatandaşların ihtiyaçları için harcaması Basra'daki İbâdîleri de memnun etti. Ayrıca zengin-fakir dengesini doğru sağlaması devletin ilerlemesinde büyük bir rol oynadı. Böylelikle Basra'daki İbâdîlerin Rüstemîler devletine gönülden bağlı olmaları ve yaptıkları yardımlar sayesinde İbâdî imameti büyük gelişme gösterdi. Hatta İbâdîlerin en parlak dönemi İbn Rüstem'in hazırladığı bu güçlü yapıdan sonra başladı.¹⁹⁶

İbn Rüstem'in dış politikada sergilediği siyaset ise Abbasilere karşı mücadeleden geri durmadığını gösterir niteliktedir. İbâdîlerin temel gayelerinde yer alan cihad anlayışı Rüstemîler için aktif bir durumdadır. Dolayısıyla bölgedeki Abbasi güçlerini zayıflatmak adına 171/787 yılında Nusayr b. Salih en-Nefzavi el-İbâdî'yi isyan çıkarması için destekledi. Amacına ulaşamamış olsa da diğer devletlere karşı gücünü hissettirdi. Yine dış ilişkileri geliştirmek adına Sufri Midari devlet yöneticisi el-Yese b. Ebi'l-Kasım ile iyi ilişkiler kurmuştur. Kızı Erva'yı Midrar b. el-Yese ile evlendirerek devletler arasında bir akrabalık bağı oluşturmuştur. Bu durum

¹⁹⁵ Şemmâhî, 1, 126.

¹⁹⁶ Fırlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, s. 101; Arı, s. 80-82.

Rüstemîler'in güney sınırının güvenli bir bölge haline gelmesinde etkili olmuştur.¹⁹⁷ Dolayısıyla daha önce de belirttiğimiz gibi Sufrilerle İbâdîler arasında yaşanan çatışmalar bu dönemde sona ermiş ve Sufri-Midari devleti ile Rüstemîler devleti iyi ilişkiler kurmuşlardır.¹⁹⁸

Halkın biatını alarak imamete gelen Abdurrahman b. Rüstem, son zamanlarında kendisinden sonra devleti yönetecek kişiyi seçme konusunda Hz. Ömer'i örnek almayı tercih etmiştir. Bu vesileyle yerine geçecek imamı seçmesi için altı kişilik bir şura heyeti oluşturmuştur. Bu heyetin içinde oğlu Abdülvehhab b. Abdurrahman b. Rüstem'de bulunmaktadır. Ancak, şura sistemi Hz. Ömer'in yöntemine göre bazı farklılıklar içermektedir. Örneğin Hz. Ömer oğlunun imam seçilmesini yasaklamış ancak İbn Rüstem seçme ve seçilme hakkını oğluna da tanımıştır. İbn Rüstem'in 171/787 yılında vefatının ardından toplanan şura, yaklaşık iki ay gibi bir süre zarfında yaptıkları istişareler sonucunda oğlu Abdülvehhab'ı imamet görevine getirmiştir.¹⁹⁹

Bu süreçte ilginç olarak yaşanan bazı gelişmeler dikkat çekmektedir. Buna göre, heyetin içinde yer alan Mes'ud el-Endelüsi'nin göreve daha layık olduğu hususunda çoğunluk tarafından görüş birliği oluşmuş ve halkın ısrarları üzerine Mes'ud'a biat edilmek istenmiştir. Ancak Mes'ud bu sorumluluğu kabul etmemiştir. Bunun üzerine halk Abdülvehhab'a biat etmiştir. Seçimden sonra ise şura heyetinden Ebu Kudame Yezid b. Fendin el-Yefrini, seçime kadar Abdülvehhab'ı desteklemiş ardından kararından vazgeçerek yeni imam Abdülvehhab'ın yanına gitmiştir. Kendisinden görevi bırakmasını istemiş çünkü kendisinden daha efdal birisinin imamet için doğru olacağını iddia etmiştir. Bir de halk tarafıyla anlaşma zeminini sağlama ve şura üyelerinin onayını alma şartını dile getirmiştir. Bu bilgilere göre Abdülvehhab'ın kulis oluşturup Mes'ud'a baskı yapılmasını istemiş olabileceğine dair kaynaklardaki rivayetler değerli hale gelmektedir. Zira en başında halk tarafından Mes'ud'un imameti uygun görülmuş ancak daha sonra ani bir kararla halk, Abdülvehhab'a biat etmiştir.²⁰⁰ Bu durumda İbâdî geleneklere göre seçimin adil ve özgür bir irade ile gerçekleşmesi beklenirken tersi istikamette gelişmeler yaşanmıştır.

Ebu Kudame'nin teklifini Basra İbâdîleri ile değerlendiren Abdülvehhab, bu talebe red cevabını vermiştir. Böylece İbâdîler arasında büyük bir anlaşmazlık ortaya

¹⁹⁷ Arı, s. 84-85.

¹⁹⁸ Yıldız, *Hâricîliğin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 165.

¹⁹⁹ İbn Sellâm, 52; Berrâdi, 202.

²⁰⁰ Dercîni, *Tabâkâtü'l-Meşâih bi'l-Mağrib*, (Thk., İbrahim Tallây), Cezayir, 1974, I, 45-48.

çıkıştır. Artık İbâdî cemaati İbn Fendî'nî destekleyenler ve Abdülvehhab'ın taraftarları olmak üzere ikiye bölünmüştür. Bu süreci aktarmadan önce küçük bir değerlendirme yapmanın İbâdî imametinin geldiği noktayı daha iyi anlamak için yerinde olacağı kanaatindeyiz. Zira veraset sistemine taban tabana zıt bir anlayışta olan İbâdî öğretilerine aykırı bir durum karşımıza çıkmaktadır. Hatta Hâricîliğin ortaya çıkış sebebi tamamen veraseti yıkmak üzerinedir. Ancak geldiğimiz noktada İbn Rüstem'in oğlunun imamete seçilmesi bu durumu değiştirmektedir. Nitekim İbâdî imameti önemli bir değişim geçirerek veraset usulüne doğru kaymıştır. Üstelik çoğu İbâdîlerin Abdülvehhab'ın yerine Mes'ud'u imam seçmek istemesinin nedeni veraset anlayışının hakim olacağı endişesindendir. Buna karşılık Abdülvehhab, anne tarafı Zenate kabilesi baba tarafı ise Fars asıllı olmasının getirdiği kozu iyi bir şekilde kullanmıştır. Toplumda ağırlıklı konumdaki Zenate kabilesinden önemli bir destek almıştır.²⁰¹

Son olarak bu dönemde Basra ve Doğu İbâdîleri, Rüstemîler devletinin İbâdîler açısından üstünlüğünü kabul etmişlerdir. Böylece siyasi olarak Rüstemîler Kuzey Afrika'da tanınmış ve müstakil bir devlet hüviyetine kavuşmuştur. Abdurrahman b. Rüstem döneminde olduğu gibi oğlu Abdülvehhab'ın imametinde de İbâdîlerin merkezi Tahert'e göçler devam etmiştir. Özellikle farklı coğrafyalarda zulüm gören Hâricîler, güvenli bir liman haline gelen Tahert'e akın etmişlerdir. Toplumun farklı kesimlerinden olmak üzere tüccarlar, zanaatkarlar ve bilhassa ilim adamları, hak devlet diye tabir edilen Rüstemîler'e katılmışlardır.²⁰²

Babasından devraldığı devlet başkanlığı görevini layıkıyla yapmaya gayret gösteren Abdülvehhab, siyaset, savaş ve devlet tecrübesi gibi konularda bizzat babası tarafından yetiştirilmiştir. İbâdî liderlerinde olması gereken özellikle ilmi birikim ve zühd kavramlarının içini dolduran Abdülvehhab, farklı yeteneklere sahip bir şahıstır. Yine devlet işlerini yürütürken ulema ile istişareye verdiği önem, başarısında dikkat çekmektedir. Devlet kademelerine ehliyet sahibi kişileri atamak suretiyle adil bir tavır sergilemiştir. Toplum tarafından sevilen Abdülvehhab, emri bil maruf ve nehyi anil münker prensibine sahip çıkarak Rüstemîler devletinin imamet gücünü zirveye

²⁰¹ Fığlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, s. 101; Arı, s. 85-87.

²⁰² İbn Sellâm, 67; Yıldız, *Hâricîliğin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 165.

taşımıştır.²⁰³ Buna karşılık bu dönemin en belirgin özelliklerinden birisi de iç çatışma ve bölünmelerin şiddetli yaşanmasıdır.

Yukarıda kısaca bahsettiğimiz İbâdîler içindeki bölünmenin siyasi yönü ön plana çıkmaktadır. Tabii ki ortaya çıkan isyanları tek bir nedene bağlamak doğru bir yaklaşım değildir. Zira bu isyanda da mezhebi ve kabilevi dinamikler arka planda rol oynamaktadır. Bu çerçevede imam Abdülvehhab döneminde zuhûr eden ilk ayaklanma *Nükkariler* adı verilen topluluğa aittir. Daha önce belirttiğimiz gibi Yezid b. Fendin'in liderliğinde gerçekleşen bu ayrılık, başta imam dahil olmak üzere idare biriminde yer alan memurların haksız uygulamaları neticesinde vuku bulmuştur. İmam Abdülvehhab'ın atadığı kişilerin yenileriyle değiştirilmesi gerektiği halk arasında konuşulmuş hatta bu konuda yönetime baskı yoluyla hareketin ilk aşaması hayata geçirilmiştir. Halkın nabzını tutan Yezid b. Fendin Şura meclisinde olmanın verdiği karizmayı muhalefet gücü olarak kullanmak isteyince kendisinin taraftarları artmaya başlamıştır. Böylece İbâdî imamete karşı en büyük muhalif grup Nükkariler, Yezid b. Fendin'in imamete layık olduğu düşüncesiyle propagandalarını sergilemeye koyulmuşlardır. Çünkü İbn Fendin'in Abdülvehhab'ın yerine İmamete getirilmeyi en başta arzu ediyordu. Ancak bu gerçekleşmeyince yeni bir stratejiyle Abdülvehhab'ın karşısına çıktı. İmam Abdülvehhab, hiçbir şekilde yönetim kadrolarına Nükkarileri getirmeye sıcak bakmıyordu. Bu durum karışıklığın boyutunu büyütmüş ve Abdülvehhab'ın imametinin geçersiz olduğunu kanıtlamak için dedikodular yaymaya başlamışlardır. “Daha bilgili biri varken başkasının yönetici olması caiz değildir” gibi sözlerle kendilerine taraftar toplayan İbn Fendin ve arkadaşları Tahert'ten ayrılınca İbâdî cemaati büyük bir ayrımın eşiğine gelmiştir.²⁰⁴

İbn Fendin'e tabi olanlar, Abdülvehhab'ın imametini inkar ettikleri için “nükkar” sıfatıyla isimlendirilmişlerdir. Buna karşılık Abdülvehhab'ın imametini savunanlara da kendisinin soyuna nispetle “*Vehbiyye*” denilmiştir.²⁰⁵

İşte bu hizipleşme neticesinde Tahert'in göbeğinde kanlı bir çatışma yaşandı. Bu çatışmada Yezid b. Fendin'i öldürerek taraftarlarını Trablus'a çekilmeye mecbur bırakan Abdülvehhab'ın oğlu Eflah, büyük bir kahramanlık örneği sergilemiştir.

²⁰³ Dercîni, I, 48.

²⁰⁴ Berrâdi, 202; Arı, s. 92-94; Mahmoud Benras, *Kuzey Afrika İbadiliği ve İmâmet Düşüncesi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İst., 2022, s. 86-89.

²⁰⁵ Berrâdi, 202; Arı, s. 94.

Takriben 12.000 kişinin öldürüldüğü bu çatışma, İbâdî tarihinin gördüğü en büyük iç savaş olarak kayıtlara geçmiştir.²⁰⁶

Bu durumdan haberdar olan Basra İbâdîleri ve Rebi' b. Habîb, imam Abdülvehhab'ı haklı bularak isyan çıkartan Yezid b. Fendin ve taraftarlarından beri olduklarını ilan ettiler. Basra'dan desteğini alan Abdülvehhab, Nükkariler karşısında güçlenmiş oldu. Ancak bu destek Nükkarileri geri adım atmaya ikna etmedi. Aksine eylemlerini artırmalarına sebep oldu. Daha sonra tekrar bir çarpışma meydana geldi ve Nükkariler yine çok sayıda kayıp verdiler.

Rüstemîler devletinde yaşanan bu bölünme ve ardından gelen kanlı çatışmalar gerek devletin bütünlüğüne gerekse İbâdî imametine önemli zararlar vermiştir. Bunun yanında Abdülvehhab'ın oğlu Meymun bu çatışmalar sırasında öldürülmüştür. İç huzursuzluk ve savaşın getirdiği en büyük olumsuzluk olarak ayaklanma potansiyeli taşıyan başka grupların zuhûr etmesini tetiklemiştir. Bu da Rüstemîler devleti adına büyük bir tehdit unsuru oluşturmuştur. Bu arada *Vasılıyye hareketi* ortamın yumuşamasını engelleyici bir hızda ortaya çıkmıştır.²⁰⁷

Mu'tezile mezhebinin kurucusu olan Vasil b. Ata'ya nispetle Vasılıyye²⁰⁸ adını alan bu hareketin en kalabalık temsilcileri Berberi Zenate kabilesidir. İmam Abdülvehhab'a biat ederek Rüstemî bünyesinde yaşayan Vasılıyye mezhebi taraftarlarının sayısı azımsanmayacak kadar fazladır. Rüstemî İmametinin kapısının Vasılıyye ve Sufriyye gibi İbâdî olmayan farklı fırkalara açık olması bu noktada önemlidir. Ancak bu durumun sürdürülebilir olması devlet adına son derece zordu. Nitekim İdrisiler gibi başka devletlerin büyüme politikaları, Rüstemî devletinde yaşayan farklı millet ve mezhepten bu kesimleri isyana teşvik etmeye sevk etmiştir. Aynı zamanda güçleri iyice zayıflayan ama intikamları yarım kalan az sayıdaki Nükkari sempâtizanı, Zenate kabilesinden oldukları için Vasılıyye hareketine destek vermişlerdir.²⁰⁹

Ne ilginçtir ki iki taraf arasında halkın da davet edildiği bir ilim münazarası gerçekleşmiştir. Bunun sonucunda ise taraflar birbirine girmiş hatta büyük bir çatışma meydana gelmiştir. Böylece İbâdîler, hem kabilevi hem de mezhebi anlaşmazlığın

²⁰⁶ Dercîni, I, 54-55.

²⁰⁷ Dercîni, I, 57-62.

²⁰⁸ Şehristâni, 60.

²⁰⁹ Arı, s. 98-99.

içine düşerek Vasıliyye fırkasının ayrılığına şahit olmuşlardır. Devlet olabilmenin gerektirdiği otorite, İbâdî imameti için kazanılması zor bir haslet olsa da Vasıliyye hareketinin hezimete uğratılmasına sebep olmuştur. Bu durum Rüstemîler'in iç siyasette güçlenmesine katkı sağlamıştır. Nitekim yenilgiden sonra Vâsiliyye mensubu bir grup Abdülvehhab'a itaat ederek Rüstemî İmametini tanımıştır.²¹⁰

Ne var ki potansiyel Hâricî isyan kimliği, hiçbir zaman özelliğini kaybetmemiştir. Bu kimlik özellikle Emevi ve Abbasiler karşısında kendisini gösterse de İbâdîler'in hayalindeki devlet kurulduktan sonra da pasifize edilememiştir. Vasıliyye hareketinde gördüğümüz isyancı karakter bir süre sonra Hevvâre adında başka yeni bir kabilenin öncülüğünde sahneye çıkmıştır.

İmam Abdülvehhab'ın iç siyasette takip ettiği kabileler arası akrabalık bağları oluşturma politikası, devlete karşı girişilen ayaklanmaları önlemek adına yürürlüğe konmuştur. Farklı kabilelerin evlilik yoluyla akraba haline gelmesi güvenliğin sağlanmasını temin etmektedir. Ancak bu politikaya karşı hoşnut olmayan bir kesim isyancı grup tepki göstermiştir. İbâdî mezhebinden olan ve nüfuzu kuvvetli Hevvâre kabilesi diğer isyancı gruplarında katılımıyla şiddete dayalı eylemlerde bulundular. Bu duruma sessiz kalamayan imam Abdülvehhab ve ordusu hazırlıklarını tamamladıktan sonra Eslan nehrine doğru harekete geçti. İki ordu burada karşılaşınca savaş kaçınılmaz oldu. Abdülvehhab'ın oğlu Eflah, savaş sırasında önemli başarılar elde etti. Babası ise oğlunun becerisini gördükten sonra imameti hak ettiğini düşünmeye başladı. Sonuçta Hevvare hareketi hezimete uğradı. İbâdî imameti adına Eflah'ın yeni devlet başkanı adaylığı bu savaşta karara bağlandı. Böylece gücüne güç katan Rüstemîler, hem iç huzuru sağlayarak birlik beraberlik sağladılar hem de ileride çok güçlü bir imam aday olabilecek Eflah'ı kazandılar.²¹¹

Abdülvehhab döneminde iç huzurun tesis edilmesiyle beraber dış siyasete ve cihad uygulamasına da geçildiğini görüyoruz. Zira Ağlebiler ile Hevvâre kabilesinin çatışmalarını haber alan Abdülvehhab, İbâdî Berberileri desteklemek üzere Trablus'u kuşatma altına almıştır. Ağlebiler ile sulh antlaşması yapılarak Rüstemîler'in doğu kanadı güvenli hale getirilmiştir. Aynı zamanda imam Abdülvehhab, Ağlebiler'in elinde bulunan Kabis şehrini topraklarına katmayı başarmıştır. Güçlü bir komutan örneği gösteren Abdülvehhab, bunların yanında Cerbe adası, Tunus'un güneydoğu

²¹⁰ Dercîni, I, 63-65.

²¹¹ Arı, s. 104.

dağları, Nefzave bölgesi ve Kafsa bölgesini de hakimiyeti altına alarak Rüstemî topraklarının genişlemesini sağlamıştır.

İmam Abdülvehhab'ın 208/823 yılında vefatından sonra İbâdiler, oğlu Eflah b. Abdülvehhab'a biat ettiler. Zaten Eflah, imamet makamında tecrübeli biriydi. Bundan dolayı imamete geliş sürecinde kargaşa yaşanmadı. Hatta İbâdilerin tamamı Eflah'ın imameti hususunda ittifak ettiler.²¹²

İmam Eflah dönemi uzun yıllar sükûnet içerisinde geçmiştir. İç huzurun sağlandığı bu dönemde aynı zamanda Ağlebiler ile de iyi komşuluk ilişkileri kurulmuştur. Bu siyasi istikrar her alanda kendisini göstermiştir. Ekonomik ve ticari yönden Rüstemîler devleti yükselişini sürdürmüştür.²¹³

Eflah'ın 240/854 senesinde vefatının ardından ehl-i hal ve'l akd heyeti tarafından en büyük oğlu Ebu'l-Yakzan'ın Bağdat'ta mahpus olmasından dolayı Ebu Bekir b. Eflah'ı imamete getirildi (240/854).²¹⁴ Bu arada Ebu Bekir'in veraset geleneğiyle imamete gelmesi bazı alimler tarafından tepkiyle karşılandı. Bunun yanında yöneticilik kabiliyeti zayıf olan Ebu Bekir, takva ve adalet gibi yönlerden de problemli görülüyordu. Zira onun rahatına düşkün bir yapıya sahip olması, devlet idaresinde büyük bir zaaf oluştuyordu. Bütün bunlar kendisinin bir türlü otorite kuramamasına sebep oluyordu. Bu yüzden imamete getirildiği anda başlayan tepkiler, zaman geçtikçe yerini iç çekişmelere bırakmıştır. Durum böyle olunca imam Ebu Bekir, abisi Ebu'l-Yakzan'ın Bağdat'tan dönmesi üzerine devlet işlerini ona havale etti. Ebu'l-Yakzan her ne kadar insanların sevgisini kazanmış²¹⁵ olsa da, iç savaşlar devam etmiştir. Çok geçmeden imam Ebu Bekir, İbâdiler tarafından azledilerek onun yerine Ebu'l-Yakzan'a 241/855 yılında biat edilmiştir.²¹⁶

Ebu'l-Yakzan göreve geldiğinde birçok problemle karşılaştı. İç çekişmelerin ve savaşın bulunduğu ortamı düzelmek için gayret gösterdi. Çabasının meyvelerini görmesi de uzun sürmedi. Zira iç işlerini kontrol altına aldıktan sonra her taraftan liderler gelerek kendisine biat ettiler. Rüstemîler devletinin Ebu Bekir döneminde

²¹² İbn Sellâm, 88; Berrâdi, 203; Arı, s. 110-111.

²¹³ Arı, s. 112-115.

²¹⁴ Berrâdi, Ebu Bekir b. Eflah'ın imametinden hiç bahsetmemiştir. Ona göre Eflah'tan sonra imamete Ebu'l-Yakzan getirilmiştir. Bkz. Berrâdi, 205.

²¹⁵ Berrâdi, 210.

²¹⁶ Arı, s. 121-127.

yaşadığı gerileme, tekrar ivme kazanarak yükselmeye başladı. Böylece Ebu'l-Yakzan, Rüstemîler devletinin yıkılışını bir müddet daha geciktirmeyi başarmıştır.²¹⁷

Ebu'l-Yakzan'ın kırk yıl süren imamet dönemi 281/894 yılında vefatıyla birlikte son buldu.²¹⁸ Bu dönemden sonra Rüstemîler devleti büyük bir hızla gerileme ve çöküş dönemine girdi. Sonrasında imamete gelen Ebu Hatim b. Yusuf b. Muhammed ve son imam Yakzan b. Muhammed, bu çöküş çare bulamadılar. Bu durumdan istifade eden Şii Fatımîler, 296/907 yılında Tahert'e girerek şehri talan ettiler. Böylece Rüstemîler devleti de artık sona erdi.²¹⁹

2.3. İbâdîliğin İtikadi Görüşleri

İbâdîlerin itikadi görüşleri siyasi görüşleriyle birlikte ön plana çıkmaktadır. Hatta iki konudaki tutumları birbirini tamamlar niteliktedir dersek hatalı bir yorum yapmış olmayız. Bununla birlikte itikadi görüşlerinin temelini iman konusu hakkında ortaya koydukları fikirleri oluşturmaktadır. Zira Tevhid, Adalet, Mürtekbü'l-Kebire, Allah'ın sıfatları, Va'd ve Va'id, Emr-i bi'l-Ma'ruf ve Velâye-Berâe hususlarında ortaya koydukları görüşler, iman konusuyla ilgili olarak ortaya çıkmaktadır.²²⁰ Bir adım daha ileri gidecek olursak siyasi meselelerdeki tecrübe ve görüşleri de iman temellidir. Ancak bunu üçüncü bölümde ele alacağımız için burada paylaşmayacağız. Bu durumda iman hususu İbâdîler açısından son derece önem arz etmektedir. Zira Hâricîlerin Hz. Ali'den ayrılış süreçlerinde bu konu ciddi bir şekilde kendisini göstermektedir. Sadece Hâricîler açısından değil, bütün mezheplerin tarih sahnesine adım attıkları Cemel ve Sıffin olayları iman, amel ve büyük günah meselelerini gündeme getirmiştir. Bu açıdan kendilerine özgü iman anlayışları, Hâricîleri diğer mezheplerden ayırmaktadır.

2.3.1. İman

İman kavramı sözlükte “inanmak, güvenmek, emin olmak, güven vermek ve güven içinde olmak” anlamlarına gelir.²²¹ İbâdiyye'ye göre ise iman, sözlükte tasdik

²¹⁷ Ebu'l-Yakzan devlet başkanı olduğunda istişare ile hareket etmiş ve bunun neticesinde hakim, polis ve beytûlmalden sorumlu olan ana yetkilileri değiştirerek ilk icraatlarını yapmıştır. Bkz. Berrâdi, 205-206; Arı, s. 128-130.

²¹⁸ Bkz. Berrâdi, 207.

²¹⁹ Arı, s. 150.

²²⁰ Muhammed Salih Nâsır, s. 116.

²²¹ Mustafa Sinanoğlu, “İman”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt: 22, TDV Yay., İstanbul 2000, s. 212-214.

etmek²²² manasına gelse de Istılahta: “inanç, söz, amel, niyet ve ikrar”²²³ terimlerini kapsayan ve salt kalbin tasdiki ile açıklanamayan bir kavramdır.²²⁴ Hatta İbâdiler, din, iman ve İslam kavramlarını birbirinden ayırmayarak²²⁵ bunları aynı şeyin farklı isimleri olarak değerlendirirler. Dolayısıyla “Her iman dindir.”, “Her İslam dindir.” Bunların hepsi de Allah’a itaat etmek anlamında kullanılır.²²⁶

İman ile ameli bir bütün şeklinde değerlendirdikleri için imanı, sadece kalbin inanıp dilin ikrar etmesi olarak açıklamazlar. Böyle olursa amel ile imanın hiçbir ilişkisinin bulunmadığı sonucu ortaya çıkar. Bu da “Allah’tan başka İlah yoktur” diyen birinin günah işlemesine kapı açar. İşte bu yorumları imanın sadece sözle değil eylemle yakından alakasını ortaya koyar. Böylece kalbin tasdik edip dilin de ikrar ettiği şey amel ile desteklenmediği sürece yeterli değildir. Bu demektir ki imanın yeri kalp ile beraber bütün uzuvlarda açığa çıkmalıdır. Yani İslam’ın rükünlerini Sünnete tabi olarak yerine getirmektir.

İbâdiler, iman-amel birlikteliğinin en önemli delilini Kur’an’dan getirmektedirler. Zira birçok ayette²²⁷ iman sıfatı daima salih amel ile yan yana zikredilmiştir.²²⁸ Sâlim b. Zekvân da eserin giriş kısmında Allah’a karşı olan sorumluluklarımızı, itaatimizi ve takvayı hakkıyla yerine getirmemizin imanın rükünlerinin tamamını içerdiğini söylemektedir. Böylece cennete tek yoldan ulaşılır ki bu da, iman edip imanın da amel şartını yerine getirmekle mümkün olur. Bu yol ise Allah’ın nebisi ve velilerinin takip ettiği bilinen hak yol olup buradan ayrılan kimse doğru yola ulaşamaz.²²⁹

İslam ile iman aynı manayı ifade ettiğine göre her ikisi de söz ve amelle gerçekleşir. Dolayısıyla imanda iki boyut bulunmaktadır. Allah’tan başka ilah olmadığına, Onun tek ve ortaksız olduğuna, Hz. Muhammed’in (s.a.v) Onun kulu ve elçisi olduğuna, Kur’an’ın hak olup Allah tarafından gönderildiğine şهادet etmek

²²² Ebu Zekeriyya el-Cennâvünî, *İbâzi Fıkhu: Kitabu'l-Vad' Muhtasar Fi'l-Usul Ve'l-Fıkıh*, (Çev. Orhan Ateş), Astana Yay., Ankara 2021, s. 61.

²²³ Muhammed Salih Nâsır, s. 116.

²²⁴ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye Dirâsetün Murakkeze*, s. 49.

²²⁵ İbn Sellâm, s. 26.

²²⁶ Cennâvünî, s. 56.

²²⁷ Örnek olarak: Fussilet 41/8, Asr 103/3.

²²⁸ Muhammed Salih Nâsır, s. 117.

²²⁹ İbn Zekvân, s. 37.

imanın kavli tarafını ifade etmektedir. Ameli yönüne gelince o, bütün farzların yerine getirilmesidir.²³⁰

İbn Sellâm el-İbâdî, gerçek müminlerin namazı dosdoğru kılan, Allah yolunda infak eden kimselerin olduğunu açıklarken Allah'ın emirlerini uygulayanlara bu sıfatın hak olduğunu vurgulamıştır. Aynı zamanda mümin sıfatının tanımını Enfal suresindeki *“Müminler ancak o kimselerdir ki; Allah anıldığı zaman kalpleri ürperir. Ayetleri okunduğu zaman bu onların imanlarını artırır”*²³¹ ayetiyle tanımlamıştır.²³² Tüm bunlar İslam'ın şartlarını terk eden bir kimsenin imandan ayrılacağı için kafir kabul edilmesinin²³³ sebepleridir.

Sonuçta İbâdîler'e göre imanın şartları: Allah'a, meleklerine, Kitaplarına, Peygamberlere, va'dine ve vaidine, ölüme, amellerin karşılığını görmeye ahirete, kadere ve hayır ve şerrin Allah'tan geldiğine inanmaktır.²³⁴ İmandan olan amel ise Allah'ın insanları sorumlu tuttuğu bütün farz ve nafilidir.

2.3.2. Mürtekib-i Kebîre (Büyük Günah Meselesi)

Büyük günah meselesi itikadi anlamda Cemel-Sıffin savaşları sonrasında Hâricîler tarafından gündeme getirilmiştir. Müslümanların bölünmesindeki en büyük etmenlerden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Hatta görüş farklılıklarından dolayı Müslümanların fırkalara ayrılmasına sebebiyet vermiştir. Mezheplerin ortaya çıktığı dönemlerde büyük günah meselesi, iman, küfür, münafık, amel ve el menzile beynel menzileteyn gibi hususlarda farklı görüşlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bunun yanında siyasi ve sosyal hayatta insanların takındıkları tavırlara kadar etkileri sürmüştür. Zira İbâdîler'in devlet başkanında aradıkları şartların birisi de had cezası almamış olmasıdır. Her alanda kendisini gösteren büyük günah meselesi İbâdîler açısından son derece önemli bir meseledir. Hâricîlerin dahi aralarında küçük görüş ayrılıklarının olduğu bu mevzu özellikle İbâdîler'in Hâricî anlayışından ne derece uzaklaştığını gösterir niteliktedir.

Radikal tutumlarıyla meşhur Ezârika, devlete karşı isyan başlatmış ve herkesi bu huruca esasında kendilerine davet etmişlerdir. Zira kendisine katılmayan herkese

²³⁰ Cennâvünî, 54-55.

²³¹ Enfal, 8/2.

²³² İbn Sellâm, 27.

²³³ Cennâvünî, 56.

²³⁴ İbn Sellâm, 17-18; Cennâvünî, 54-55; Fığlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, s. 126.

kafir nitelendirmesi yapmışlardır. Şiddeti şiar edinen bu fırka toplumun huzurunu kaçırmış ve tamiri çok zor olan infiallere yol açmıştır. Bunun sonucunda Hâricîler toplumda kendilerine yer bulamamış ve herkes tarafından kınanmıştır. Bu durumdan mutedil bir yol izlemesine rağmen İbâdîler de nasibini almıştır. Bizde burada İbâdiyye'nin görüşünü paylaşarak diğer aşırı Hâricîlerden farklarını ortaya koymaya çalışacağız. Zira hepsinin aynı kanaat üzere olduklarını değerlendirmek İbâdîler'e büyük bir haksızlık yapılmasına neden olur.

Ezârika'ya göre farketmeksizin işlenen bütün günahlar kişiyi küfre götürür. Günah sahibi eğer tövbe etmeden ölürse ebedi cehennem ile cezalandırılır. Böylece günahkar kişiye müşrik sıfatı uygun görülmüştür. İbâdîler ise büyük günah işleyenin kafir olmadığını ancak nimetin küfrüne düştüğünü söylerler.²³⁵ Bununla birlikte bu kişi, mutlaka tevbe etmelidir. Zira tevbesiz bir şekilde büyük günah bağışlanmaz.²³⁶ Bu da iman-amel münasebeti hakkındaki değerlendirmeleriyle ortaya çıkmış bir durumdur. Böylece aşırı Hâricîler gibi büyük günah işleyen kişiyi toplumun dışına atmak²³⁷ yerine onları kazanma yoluna gitmeleri iman anlayışlarındaki yumuşamayı gösterir. Ancak bu yumuşamanın kapsamına imamları dahil etmeyerek, devlet yönetiminde büyük günah niteliği taşıyan imamdan kaynaklı kusurları mazur görmemişlerdir. Dolayısıyla nimet-i küfr içinde bir imamın bulunması mümkün değildir. Bu durum imamın görevlerinin ne denli ağır olduğunu ve imamet kurumunun İbâdîler açısından önemini vurgulamaktadır.

Sonuçta İbâdîler'e göre, insanlar mümin ve kâfir olmak üzere ikiye ayrılırlar. Bu durumda iki menzil arasında bir menzil, yani üçüncü bir hal söz konusu değildir. Zira Sâlim b. Zekvân, sapkınlığa düştüğü halde yöneticileri mümin kabul eden Mürcie'yi eleştirmiştir. Ayrıca burada yöneticide bulunması gereken mümin sıfatını da dolaylı olarak vurgulamıştır.²³⁸

²³⁵ Eş'arî, 174.; İrfan Abdülhamid, 91.

²³⁶ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye Dirâsetün Murakkeze*, s. 50.

²³⁷ Toshîhiko Izutsu, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*, (Çev. Selahattin Ayaz), Pınar Yay., İstanbul, 2018, s. 72.

²³⁸ İbn Zekvân, 85; Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye Dirâsetün Murakkeze*, s. 50.

3. İBÂDÎLER'DE İMAMET ANLAYIŞI

3.1. İmamet ve Hilâfet Kavramlarının Anlam Alanı

İmamet kavramı ile imam kelimesi arasında yakın bir ilişki söz konusudur. Bu yüzden erken dönem İslam toplumlarında devlet başkanlığı yapan kişiye “imam” denilmiştir. “Kendisine uyulan kimse” anlamına gelen “imam” kavramının Hz. Peygamber (s.a.v) dönemindeki kullanım alanı günümüze göre çok geniştir. Zira İslam devletinin inşasını gerçekleştiren Hz. Peygamber’in toplum nazarındaki misyonu çeşitliydi. Öyle ki İslam ümmetinin dini ve siyasi lideri olarak Allah’ın dinini yeryüzüne hakim kılma gayreti içerisindeydi. Böyle olunca “imam” kelimesinin kapsam alanı günümüzde anlaşıldığı gibi sadece dini mecralarla sınırlı değildi. Bu durum İslam tarihi boyunca genelde değişmedi.

Fetihler neticesinde büyüyen İslam devletinde namazları kıldırarak sorumlu devlet başkanının aynı anda herkese Cuma namazında imamlık yapamayacağı anlaşıncaya, başlıca görevi namaz kıldırma olan imamlık müessesesi oluşturuldu. Bu durumda devlet idaresini üstlenen ve namaz kıldırana imam denmiş olsa da her ikisinin ayrı kişiler tarafından yürütüldüğü böyle zamanlarda karışıklığı önlemek adına devlet başkanlığına “el-imametü’l-kübrâ” (büyük imamlık), diğerine ise “el-imametü’s-suğrâ” ismi verildi.

“İmamet” kavramının ıstılahtaki manası, İslam toplumunun idaresinin yapıldığı kurum anlamına gelmektedir. Sonradan bunun yerini “hilâfet” kelimesi almıştır.²³⁹ Sözlükte “birinin yerine geçmek, vekalet veya temsil etmek” gibi anlamlara gelen “hilâfet” kelimesi, ıstilah tanımına göre ise Hz. Peygamber’den sonraki devlet başkanlığı kurumunu ifade etmektedir. Buna göre devlet başkanı olan kişiye “halîfe” denilmiştir.²⁴⁰

Her iki kavram arasında anlam bakımından büyük bir farklılık bulunmamaktadır. Zira tanımlardan anlaşılan bu kelimelerin ortak paydası, Hz. Peygamber’den sonra toplumun liderliğini üstlenerek din ve dünya işlerini yürüten kimsenin bu işleri devlet kurumu adı altında yapıyor olmasıdır. Ancak imamet daha

²³⁹ Kadri Önemli, *Erken Dönem İbâzi Kaynaklarda İbâziyye’nin Dini ve Siyasi Görüşleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır, 2015, s. 157.

²⁴⁰ Casim Avcı, “Hilâfet”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yay., İstanbul 1998, Cilt 17, s. 539.

çok nazari anlamda devlet başkanlığını ifade ederken, hilâfet ise fiili otoriteyi belirtir.²⁴¹

Sünni literatürde imamet ve hilâfet kelimeleri eş anlamlı olarak kullanılsa da Şiî kaynaklarda imamet meşru devlet başkanlığı, hilâfet ise fiili yönetim için kullanılmaktadır. Aynı zamanda imamet müessesesi hakkındaki tartışmalar ilk olarak Şia tarafından başlatılmıştır. Ayrıca bu tartışmalar en çok Ehl-i Sünnet ve Şia arasında gerçekleşmiştir. Daha sonra ise bu tartışmalara diğer mezhepler katılmıştır.²⁴²

İbâdiler'e göre bu iki kavramın telaffuzları farklı olsa da genel olarak aynı anlamı taşırlar. İbâdi alim Ettafeyyîş'in tanımına göre hilâfet/imamet: din ve dünya işlerinde genel başkanlık, bu kurumun başındaki imam/halife ise Hz. Peygamber'in dini yerleştirmede ve dini korumada halifesi olan kişidir. Aynı zamanda imamet kelimesi onlara göre “*velâyetü'l-uzmâ*” anlamına gelmektedir.²⁴³ Bu noktada İbâdiler'in bu kavramları tanımlamalarında dikkat çeken bir farklılık olmadığı anlaşılmaktadır. Hatta Ehl-i Sünnet ile benzer bir tanım üslubu görmekteyiz. Aynı zamanda İbâdiler'in genellikle imam ismini tercih ettiklerine şahit olmaktayız.²⁴⁴ Bununla birlikte Salim b. Zekvan, Hz. Ebu Bekir ve Hz. Osman için halife sıfatını²⁴⁵, İbâdi imamları için de melik ismini kullanmıştır.²⁴⁶ İbn Zekvan'ın “halîfe” kavramına yüklediği anlam, “Allah'ın kitabını izleyerek O'nun emirlerini ve kurallarını uygulayacak, O'nun hükmüyle hükmedecek ve O'nun taksimini yapacak kişidir.”²⁴⁷ şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Hâricîlerden Ezarika fırkasının “Emiru'l-mü'minin” sıfatını tercih ettiklerini görmekteyiz.²⁴⁸ Buna karşılık Muhakkime-i Ülâ'nın Hz. Ali'den ayrıldıktan sonra bu sıfatı kullanmadıklarını²⁴⁹ hatta İbâdiler'in tarihi serüveninde devlet başkanları için bu ismi kullandıklarına dair bir veriye rastlamadık.

²⁴¹ Mehmet Akif Aydın, “İmâmet” *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yay., İstanbul 2000, Cilt: 22, s. 203-204.

²⁴² Aydın, XXII, 203-204.

²⁴³ Bükeyr b. Belhâc Va'lâ, I, 141.

²⁴⁴ İbn Sellâm, 52-55.

²⁴⁵ İbn Zekvân, 56-58.

²⁴⁶ İbn Zekvân, 99.

²⁴⁷ İbn Zekvân, 56.

²⁴⁸ Bağdadi, 61-62.

²⁴⁹ Şehristânî, 131; Önemli, 162.

3.2. İmamet Anlayışının İmanla İlişkisi

İbâdiler, iman ile imamet kavramlarını birbirinden farklı bir şekilde algılamazlar. Hatta her ikisini de bir olarak görürler. Çünkü yaşadıkları dönem itibarıyla din, hayatlarının her noktasına temas etmektedir. Devlet dinsiz, din de devletsiz düşünülemez. Bu nedenle iman etmek ne kadar gerekliyse imamet kurmak da en az onun kadar önemlidir. Zira imanın gereklerini yerine getirebilmek için bir devlet şarttır. Bu devletin dini ise İslam olmalıdır. İmamı da Müslümandır. Böylece dini devlet ayakta tutar, devleti de din diyebiliriz.

İbâdiler'in iman-amel bütünlüğü hakkında ortaya koydukları görüşler, imamın görev dairesine de sirayet etmiştir. Zira imamın sorumluluklarını yerine getirmesi adeta iman sahibinin amel etmesindeki gerekliliğe dayanmaktadır. Onlara göre imanın yeri sadece kalp değildir. İnanmanın sosyal hayatta bir karşılığı olmalıdır. Ona göre yaşamaya gayret edilmelidir. İşte imanın hayattaki yansıması yani amele dönüşmesi imamet ile mümkündür. Hatta imamet, imanın amelidir. İbâdiler'e göre nasıl ki amel etmeyen dinden çıkarsa vazifesini aksatan imam da görevden azledilir. Aynı zamanda büyük günah işleyen imam, imamete yeniden adaylığını koyamayacağı gibi görevinden de alınabilir, hatta alınması gerekir. Toplum nazarından bakıldığında, adil imama biat, Allah'a biat; Allah'a biat ise, imama biat olarak kabul edilmektedir. Bu durumda imamet, Allah ile yapılan bir sözleşmedir.²⁵⁰ Sözleşme, halk ile imam arasındaki ilişkiyi düzene sokmaktadır. Bu sözleşmede herhangi bir ana unsurun ihlal edilmesi, biatın feshedilmesine neden olur. İki tarafta sözleşmeye uymak zorundadır.²⁵¹

Emr-i bi'l-ma'ruf ve'n-nehyi ani'l-münker prensibi, imanın amel halidir. Her müslümanın görevi olmasının yanında devletin de başlıca görevlerinden birisidir. Bu prensibin uygulanması vaciptir.²⁵² Dolayısıyla imanın hayattaki karşılığı, iyiliği emredip kötülükten sakındırmak, böylece de adaleti ikame etmek için devlet kurmaktır. Zira imanın yaşanması için adil bir devlete ihtiyaç vardır. Devleti yönetenlerin ise mümin kimselerden olması gerekir. Bu durumda devletin, İslam devleti imamın da takva sahibi bir mümin olması gerektiğini savunan İbâdilerin bu

²⁵⁰ İbn Sellâm, 58; Berrâdi, 187.

²⁵¹ Pierre Cuperly, *Medhal ila Diraseti'l-İbâziyye ve Akidetih*, (Arapça Çev. Ammar el-Celâsi), Müessesetu Tavalt es-Sekâfiyye, Maskat, 2011, 425-427.

²⁵² Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye Dirâsetün Murakkeze*, s. 51.

görüşlerini İbn Sellâm'da ve Abdullah b. İbâd'ın halife Abdülmelik b. Mervan'a yazdığı mektupta görmekteyiz.²⁵³

Abdullah b. İbâd'ın mektubunun başında söze başlarken Maide suresi 27. ayetini delil göstererek, ancak takva ehli kimselerin amellerinin kabul olacağını bir yöneticiye hatırlatması dikkat çekmektedir. Mektubun sonuna doğru ise hidayet ve delalet olmak üzere sadece iki türlü imamın olduğunu, hidayet imamlarının Allah'ın kitabına göre hüküm verdiğini söyleyerek²⁵⁴ imamlık kurumunun itikadi yönüne vurgu yapmıştır. Ayrıca Müslüman toplumun küfre girmesinin en büyük sebebini, şeriatı terk eden zalim imamın yönetimiyle gerçekleşeceğini ifade etmesi²⁵⁵, İbâdilerin imansiyaset ilişkisi hakkındaki görüşleri bakımından dikkat çekici bir noktadır.

İbâdîler, Kur'an-ı Kerim'i gerek itikadi gerekse sosyal hayatta yegane devlet nizamı olarak kabul etmektedirler. Bu doğrultuda hareket ederek hedeflerini Allah'ın hükümlerinin uygulanacağı bir devlet kurmak olarak belirlemişlerdir. Adaletin hakim olacağı bu devlet iyiliği emredecek kötülükten sakındıracaktır. Adalet anlayışlarının formülü bu prensibin uygulanmasıdır. Bu noktada bütün İbâdî cemaati devlete yardım edecektir. İslam'ın yaşanacağı ve tebliğ edileceği İbâdî imametinde fitne ve nizamsızlık asla yer bulamayacaktır. Bundan dolayı İbâdîler imam tayin etmenin dinî bir görev olduğunu ifade ederler.²⁵⁶ Nitekim Sâlim b. Zekvân'ın, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin takip ettiği siyasi politikaları eleştirerek yaptıkları uygulamaları ve yaşanan hadiseleri iman ile ilişkilendirdiği görülmektedir.²⁵⁷

3.3. İmametın Zorunluluğu Meselesi

İbâdiyye'nin siyasi anlayışında imamet meselesine ve onun gerekliliğine çok önem verdikleri aşıkardır. Ortaya çıkış sebeplerinin en önemlisi imamet hususundaki fikirlerinin olması, onların bu kuruma ait meselelerde en ince ayrıntısına kadar teoriler üretmeleri ve mücadelelerinin en baştaki nedeni imamet kurma hayalleri olmasındandır. Diğer İslam fırkaları gibi hilâfetin vacip olduğu ve Müslümanlar

²⁵³ İbn Sellâm, 61-62; Berrâdi, 177.

²⁵⁴ Berrâdi, 190.

²⁵⁵ Berrâdi, 185; Sâlim b. Zekvân da bu konuda Abdullah b. İbâd gibi düşünmektedir. Bkz. İbn Zekvân, 90.

²⁵⁶ İbn Sellâm, 10.

²⁵⁷ Sâlim b. Zekvân'ın Hz. Osman ve Hz. Ali'nin şiretlerini kaleme aldığı bölüme ve hatalı bulduğu uygulamalara ayrıntılı olarak bkz. İbn Zekvân, 58-69; Furat Akdemir, "İlk Dönem İman-Siyaset İlişkisi, İmanın Araçsallaştırılması (Sâlim b. Zekvân'ın es-Sîre Eseri Bağlamında)", *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, Cilt 4, Sayı 1, 2020, s. 184-186.

tarafından gerçekleştirilmesinin zorunlu olduğu İbâdiyye’de bilinen bir durumdur.²⁵⁸ Öyle ki önemli İbâdî müelliflerinden Şemmâhî’nin şu sözü imamet hakkındaki görüşlerini yansıtmayı açısından son derece mühimdir. “Hilâfetin vücubiyetini inkar eden bizden değildir”.²⁵⁹

Ayrıca İbâdîler’in bütün görüşlerinin temeli imamet üzerinedir. Öyle ki bu makam zorunlu olmasaydı kendi nazariyelerini çürütmüş olurlardı. Tarihlerini incelediğimiz zaman, isyanlar dahil olmak üzere planladıkları ve uyguladıkları her türlü aksiyonun arka planında imamet teorilerine rastlarız. Bunun yanında adaletin sağlanması, zulmün ortadan kalkması, Allah’ın hükümlerinin tesis edilebilmesi, Müslümanların huzur içinde taatlerini yapabilmesi ve emr-i bi’l-ma’ruf ve’n-Nehy-i ani’l-münker ilkesinin yerine getirilmesi için böyle bir kuruma son derece ihtiyaç vardır.²⁶⁰

İbâdî bilgin Ettafeyyîş, şartların yerine getirildiği takdirde adil bir imamın Müslümanların başına atanmasının vacip olduğu hususunda deliller getirmiştir. Ona göre emir ve yasakların tamamlanması, had uygulamasının gerçekleştirilmesi ve adaletin sağlanması ancak imamete bağlıdır.²⁶¹ Nitekim İslam toplumunun imamsız kalması caiz değildir.²⁶²

İbâdîler, halifeliğin zorunluluğunu akli ve nakli deliller ile açıklamışlardır.²⁶³ Onlar ilk olarak Kur’an’a itimat ederler. Buna kaynak olarak Hac suresi 41. ayetini delil getirirler. Bu ayette geçen “kendilerine yeryüzünde bir hakimiyet verdiğimizde” lafzını tefsir ederken buradan imametnin gerçekleştirilmesi gerektiğini anlarlar. Yine Ali İmran 104. ayetine göre Allah (c.c): “Sizden hayra çağıran ve iyiliği emreden bir topluluk bulunsun” buyurmaktadır. Buradan da çıkardıkları tefsire göre imamet kastedilmektedir.²⁶⁴

İbâdîler, ikinci delillerini sünnetten getirmektedirler. Buna göre Resulullah (s.a.v) fethettiği her yere mutlaka bir imam tayin etmiştir. Bunun yanında sahabe uygulaması da, Hz. Peygamber’den sonra hilâfeti tesis ederken sünnetten ayrılmamışlardır. Zira imamet vacip olmasaydı, Müslümanlar Hz. Ebu Bekir ve Hz.

²⁵⁸ Cuperly, 424.

²⁵⁹ Bükeyr b. Belhâc Va’lâ, I, 156.

²⁶⁰ İbn Sellâm, 55; Cuperly, 425.

²⁶¹ Bükeyr b. Belhâc Va’lâ, I, 158.

²⁶² Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye Dirâsetin Murakkeze*, s. 47.

²⁶³ Cuperly, 424.

²⁶⁴ Bükeyr b. Belhâc Va’lâ, I, 159.

Ömer'e biat etmezlerdi. Raşit halifeler de imam seçmek için tartışmalar yapmazlardı.²⁶⁵

İnsanların boş yere yaratılmadığı malumdur. Allah'a kulluk ve ibadet etmek ancak düzgün bir devletin olduğu ortamda rahat bir şekilde yapılabilir. Fitneyi engelleyecek ve sosyal düzeni sağlayacak bir imam olmadan, emir ve yasaklar ihlal edilir, iyiliği emredip kötülükten alıkoyma prensibi büyük zararlar görür.

Salim b. Zekvân'a göre müslüman toplumunun işlerini idare edecek bir imamın seçilmesi Allah'ın bir buyruğudur. Zira Sahabenin Hz. Peygamber'den sonra bir imam tayin etme hususunda görüş birliği içinde oldukları bir gerçektir. Tarihi gelişmeler Hz. Ebu Bekir'in imam tayin edilmesi ile alakalı hadiselerde mutlak suretle bir halifenin devlet idaresine getirilmesi gerektiği noktasında mutabıktır. Ancak bu göreve layık olan kişinin kim olduğu sorusu sahabe tarafından tartışılmıştır.²⁶⁶

İbâdîler'in tarihlerini incelediğimizde, Hz. Ali'den ayrıldıklarında yaptıkları ilk işin Abdullah b. Vehb er-Rasibi'yi kendilerine imam seçmek olduğunu görürüz. Aynı şekilde İbâdîler, Tahert'e gelip burayı imar etmeye girişmeden önce bir imam seçme ihtiyacı hissettiler ve Abdurrahman b. Rüstem'i bu göreve uygun buldular.²⁶⁷ Buradan anlaşıldığı gibi İbâdîler, imamet kurumuna son derece önem vermişlerdir. İmam seçmeden hiçbir işe başlamamışlardır. Zira Tahert'te gerçekleşen istişarelerin neticesinde bir imam tayin etmeden işlerinin yürümeyeceği kanaatine varmışlardır.²⁶⁸

3.4. Devlet Başkanlığı İçin Gerekli Şartlar

İbâdî anlayışa göre imam olacak kimsenin nesebine veya kabilesine bakılmaz.²⁶⁹ Devlet başkanlığı, Kureyş'e veya başka bir Arap kabilesine indirgenemez. Bilakis imamda olması gereken en önemli haslet mutlak ehliyettir. Eğer imamlığa layık bir kişi ise Kureyş dışından olmasında bir mahsur yoktur.²⁷⁰ Ayrıca Hz. Peygamber'in farklı kabilelerden yönetici tayin etmesini örnek mahiyetinde gösterirler.²⁷¹ Dolayısıyla şartları taşıyan kişi köle dahi olsa imam olabilir.²⁷² Bu

²⁶⁵ Bükeyr b. Belhâc Va'lâ, I, 160-161.

²⁶⁶ İbn Zekvân, s. 56.

²⁶⁷ Cuperly, s. 438.

²⁶⁸ Arı, 72.

²⁶⁹ Cuperly, 432.

²⁷⁰ Eş'arî, 194; Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye Dirâsetün Murakkeze*, s. 46; Mehmed Said Hatiboğlu, *Hilafetin Kureyşliliği*, Otto Yay., Ankara, 2017, s. 77.

²⁷¹ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye Dirâsetün Murakkeze*, s. 46; Cuperly, 432; Bükeyr b. Belhâc Va'lâ, I, 234-235.

²⁷² Fırlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, s. 113.

yüzden İbâdiler, “hilâfetin kureyşliliği” prensibine taban tabana zıt bir tutum sergileyerek tezahür etmişlerdir. Bu kabilden sunulan hadisleri sıhhatli bulmazlar. Onlar bu konudaki görüşleriyle diğer mezheplerden ayrılmışlardır. Dolayısıyla Müslüman olan her kişiye imam olabilme hakkı tanıyarak İslam tarihinin siyasi akışını değiştirebilecek görüşleriyle ön plana çıkmışlardır. Bu yeni perspektif zamanın zor şartlarına göre ortaya atılmış demokratik bir yaklaşımdır. Zira o dönemde çok güçlü bir karizmaya ve nüfuza sahip olan Kureyş’e karşı bir duruş örneğini temsil etmektedirler.

İşte Kureyş dışından da imam seçilebileceğini savunan İbâdî anlayış, devlet kurumuna dolayısıyla imama verilen bu sorumluluğun hafife alınmaması gerektiğini, bazı şartlar getirerek anlamlandırmıştır. Bu ehliyet şartları başta Müslüman ve adil²⁷³ bir kimse şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Adalet kavramı, İbâdiler için son derece önemli ve hassas bir kavramdır. Hz. Ali ve Emeviler dönemiyle beraber adaletin yerine zulmün egemen olduğunu düşünmeleri, onların imama atfettikleri ilk özelliğin adil bir yönetim ve yönetici şartı gayet anlaşılabilir bir durumdur. Zira İbâdî tarihçi Dercini de imamet şartlarından bahsederken adalet, fazilet, din ve siyaset ehli olması gerektiğini vurgular.²⁷⁴

İbn Zekvân da genel olarak imamdan beklentilerini şu şekilde açıklamıştır: “Biz toplumumuzun meliklerinden Allah’tan korkmalarını, Hakk’a ters düşse bile keyiflerine uymamalarını, hiçbir sünneti inkar etmemelerini, bildikten sonra günahta ısrar etmemelerini, zekat ve ganimeti Allah’ın emrettiği yerlerde kullanmalarını istiyoruz”.²⁷⁵ Görüldüğü gibi İbn Zekvan imamın; Müslüman, takva, adalet ve Kur’an ve Sünnet’e ittiba gibi nitelikleri üzerinde durmuştur. Zira ona göre sahabe de Hz. Ebu Bekir’i imam tayin ederken adalet, dürüstlük, takva ve sabır gibi özelliklerinden dolayı Hz. Peygamber’den sonra hilâfete onu layık görmüştür.²⁷⁶

Devlet başkanlığına aday olan kişi, dini açıdan takva ehli bir kimse değilse, Müslümanlara imamlık yapması mümkün değildir. Bu görüşlerini “Allah katında en değerli olanınız Ona itaatsizlikten en fazla sakınanınızdır”²⁷⁷ ayetiyle

²⁷³ Muhammed b. Yûsuf b. Ettafeyyîş, *Şerhu Akideti't-Tevhid*, Uman, 1983, s. 224.

²⁷⁴ Dercîni, I, 50.

²⁷⁵ İbn Zekvân, s. 99.

²⁷⁶ İbn Zekvân, s. 56.

²⁷⁷ Hucurat 49/13.

delillendirmişlerdir.²⁷⁸ Takvasıyla Basra İbâdiler'i tarafından takdir edilen ve imameti kabul edilen Rüstemîler'in ilk imamı Abdurrahman b. Rüstem'in²⁷⁹ kendine ait sadece bir yastığı, hasırdan oturduğu bir derisi, kılıcı ve atı vardı.²⁸⁰ Görüldüğü gibi İbn Rüstem'in dünyalık bir malı ya da serveti olmaması onun zühdünü, ahirete inancını ve yalnızca devleti düşündüğünü ispat eder.

Fazilet, vera' ve dinde ilim²⁸¹, imam olacak kişide bulunması gereken özelliklerdir. Çünkü ilmi birikimi olmayan imam, hukuku ve adaleti temin edemez, hatta cihadın yükümlülüklerini tatbik konusunda dirayetsiz kalır. Bunun için imamın müctehid olması²⁸² gerekir. Pratik olarak bakıldığında Rüstemî imamları aynı zamanda birer müctehittir.²⁸³

İbn Sellâm el-İbâdî de eserinde bu konuya yer verirken imamın fakih olmasının zaruriyeti üzerinde durmuştur. Ona göre namuslu ve ehil imamın fetva verebilecek kalibrede olması gerekir ki insanların işlerini yönetebilsin; aksi takdirde cahil bir kimsenin yönetimde bulunması da fetva vermesi de caiz değildir. Bu yüzden imamın kavrama, anlayış, Kitabı, Sünneti ve rivayetleri bilme, kıyas edebilme yetilerine sahip olması gerekir. Bunları taşıyan kişi re'y (görüş) sahibi olacağı için fetvasına ve yöneticiliğine de itibar edilir.²⁸⁴

Zihinsel ve dini açıdan dikkat edilen bu şartların yanında bir de fiziksel olarak bazı kusurların bulunması, imamlığa aday olmayı engellemektedir. Bu durumda akıl-baliğ olması gereken imamın; sağır, ama, dilsiz veya bir organı eksik, bunak, deli, müzmin hasta (yaşlı) ve hadım gibi engelleri bulunmaması gerekir. Çünkü bunlar, farz olan cihadın sorumluluklarının yerine getirilmesine mani olan hallerdir.²⁸⁵ Zira İbâdî imamları çok iyi komutan ve savaşçılardır. Yine had ve celde cezası almamış olması ve Velayet ehlerinden altı kişinin onayını almış olması gerekir.²⁸⁶ Had cezası alan kişi dolayısıyla büyük günah işlemiştir. İbâdiler de bu kişilerden beri olduklarını²⁸⁷

²⁷⁸ İbn Sellâm, 62; ayrıca İbn Sellâm'ın nefesine zulmeden kişiye Allah'ın imamet nasip etmeyeceğini söylemesi dikkat çekmektedir. Bkz. İbn Sellâm 56.

²⁷⁹ Dercîni, 45.

²⁸⁰ Arı, 81.

²⁸¹ Ettafeyyîş, 224.

²⁸² Ettafeyyîş, 224.

²⁸³ Cuperly, 429-431.

²⁸⁴ İbn Sellâm el-İbâdî, 55.

²⁸⁵ Cuperly, 430-431; Bükeyr b. Belhâc Va'lâ, I, 232.

²⁸⁶ Bükeyr b. Belhâc Va'lâ, I, 233.

²⁸⁷ Eş'arî, 176.

söylerler. Bu itibarla imamın hem büyük günah işlememiş hem de had cezasına çarptırılmamış olması gerekir.

İmamın en baştaki vazifesi Allah'ın emir ve yasaklarını yaşatmaktır.²⁸⁸ Bunu sağlamak için de ilmi, ameli, bedeni ve zihni yönden kuvvetli olması gerekir. Zira büyük günah işleyerek had cezası alan imam toplumda saygınlığını yitirir. Çünkü hadleri ikame edecek olan kendisidir. Beden acziyeti ise cihad yapmayı engellerken ilmi-zihni yetersizlik içtihat noktasında imameti zayıflatır. Bunların hepsi sonunda adaletin gecikmesine sebebiyet verir. Bundan dolayı Rüstemî imamı, Eflah'ın cesaretinden dolayı imamete getirilmesi, İbâdîler'in barış zamanında ilme; savaş zamanında ise cesarete önem verdiklerini göstermektedir.²⁸⁹

Yukarıda saydığımız dürüstlük, takva, vera', zeka, şecaat gibi devlet başkanında bulunması gereken genel şartlar, İbâdîler'in ortak görüşleridir. Ancak bazı konulardaki ayrıntılar onların ihtilaf etmesine yol açmaktadır. Bu ihtilaflar Mağribliler ile Meşrikliler arasında gerçekleşmiştir. Ancak imametın şartları hususunda fikir birliği olmamasına rağmen, İbâdîler'in siyasi anlayışlarının dayandığı temel ilke, katılım ve istişare²⁹⁰ ile imamet şartlarını taşıyan kimsenin renk ve ırkına bakılmaksızın hilâfet pozisyonuna gelebilmesi, herkesin hemfikir olduğu bir görüştür.²⁹¹

İbâdî fıkıhçıları imamda aranan şartları önemine göre derecelendirmiştir. Bu şartları takva, vera' ve ilim merkezinde ele almışlardır. Buna göre ilk grupta ahlaki özellikler sıdık, vefa ve güzel ahlak vardır. İkinci derecede cihat yapmaya mani olmayacak şartlar getirilmiştir. Bunlar: sağırlık, körlük, delilik ve bunaklıktır. Üçüncü grup ise zihinsel özelliklerden oluşan bir kümedir. Onlar da: zeka, cesaretlilik, rey', erkek olma ve sebat göstermedir.²⁹²

Bazı kusurlar ise imameti fesh ederek geçersiz kılar. Bunlardan en önemlisi iman ve ameldir. Çünkü her ikisini de imam adayının taşıyor olması gerekir. Zira büyük günah sahibi kimse imandan çıkacağı için imamlığa da aday olamaz.²⁹³

²⁸⁸ İbn Sellâm, 54-55.

²⁸⁹ Arı, 112.

²⁹⁰ İbn Sellâm'a göre istişare sadece fakihlerle ve müslümanlarla yapılır. Bkz. İbn Sellâm, 88.

²⁹¹ Bükeyr b. Belhâc Va'lâ, I, 232.

²⁹² Bükeyr b. Belhâc Va'lâ, I, 233.

²⁹³ Cuperly, 432.

3.5. Devlet Başkanı'nın Seçilme Yöntemi

İbâdîlerin imamet kurumuna kazandırdığı en dikkat çekici özelliklerden birisi, imametın vasiyet ya da tayinle değil de seçimle gerçekleşmesidir. Bu konudaki net tavırları onları diğer mezheplerden ayırmaktadır. İmametin Kureyş üzerinden saltanat yoluyla sürdürülmesine karşı çıkmaları, onların mezhebi kimliklerini yansıtmaktadır.²⁹⁴

İmamet gibi kutsal bir kurumda ehliyet sahibi her Müslümanın hakkı vardır. Ancak bu hak, halkın onayına sunulmadan resmileşmez. İmamet bir ahit işi olduğundan dolayı Allah'ın hükümlerini uygulamayan veya İslam'ın emirlerine isyan eden bir imamla imamet ahdi yapılamaz.²⁹⁵

İbâdîler tarafından istişareye verilen önem, devlet başkanını seçme hususunda da karşımıza çıkmaktadır. Bir imam göreve gelecekse tek kişinin kararıyla değil, bir istişare neticesinde toplumun icmasıyla olmalıdır. Bu nedenle seçimin ilk şartı cemaatin biatıdır.²⁹⁶ Zira ilk seçtikleri ve istişare neticesinde sözleşme yaptıkları ilk imam, Abdullah b. Vehb er-Râsibî'dir. Muhakkime, Hz. Ali'nin imametini meşru kabul etmeyip zalim yönetimi altında yaşamak istemedikleri gibi imam Râsibî'yi seçerken ilk olarak emr-i bi'l-ma'ruf ve'n-nehy-i ani'l-münker prensibinin uygulanması şartını getirmişlerdir.²⁹⁷

Görüldüğü gibi imamet, kişilere veya kabilelere özel alanlar değildir. İmametin sahibi önce Allah sonra da halktır. Bu anlamda devletin geleceğinin bir kişiden ziyade topluma emanet edilmesi son derece demokratik görülmektedir. Tabii ki bu günümüzdeki demokrasi anlamına gelmemektedir. Ancak zamanın şartlarına bakıldığında seçim talebinde bulunup Müslüman cemaatini ön plana koymak zor olsa gerekir. Çünkü otorite sahibi bir Kureyş, imamet meselesi olduğunda sözü kimseye bırakmamaktadır. Yani buradaki demokrasi dar manada halkın oylamaya katılması şeklinde alınabilir.

İbâdîler, hür seçim üzerine kurulu bir imamet nazariyesi ortaya koyarlar. Onlara göre üç çeşit devlet başkanı seçim şekli vardır. Tarihlerine bakıldığında bu üç yolun uygulandığını ve bundan taviz verilmediğini görmekteyiz;

²⁹⁴ İbn Sellâm, 60.

²⁹⁵ İbn Zekvân, 100; İbn Sellâm 58.

²⁹⁶ İbn Sellâm, 54; Fığlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, s. 115.

²⁹⁷ Kalhâtî, 71-72.

- 1) Hz. Ebu Bekir'in seçiminde olduğu gibi hür seçim şekli.
- 2) Hz. Ebu Bekir'in kendisinden sonra Hz. Ömer'i halife seçmesi.
- 3) Hz. Ömer'in usulüne uygun olarak seçimin şura meclisine devredilmesi.²⁹⁸

Bu noktada İbâdîler'de imamete aday gösterme süreci, danışma kurulu olan "ehl-i hal ve'l-akd"ın bir araya gelmesi, ardından aday listesinin belirlenmesi ve müzakerelerin ardından imamlığa uygun olanın seçilmesiyle başlayan birkaç aşamadan oluşmaktadır. Aday listesi belirlendikten sonra altı kişiden oluşan Şura meclisi tarafından iki kişiye indirilir veya da bir kişi olarak seçilir. Seçim süreci tamamlandığında ve bir aday üzerinde uzlaşma sağlandığında halktan biat alınarak imam atanmış olunur. Zira halkın rızasıyla alınmayan biat kabul edilemeyeceği için aday meşru yolla imamlık makamına gelemes.²⁹⁹

İmanın her bölgeye vali ve memur tayin etme ve onları görevden alma konusunda ehl-i hal ve'l-akd meclisi ile istişare etmesi gerekir.³⁰⁰

İbâdîler, imam tayin etme işinin şura yoluyla olması gerektiğini düşündükleri gibi şura meclisi tarafından seçilip biat edilen adil imama da itaatin vacip olduğu noktasında görüş birliği içindedirler.³⁰¹ Zira Hz. Osman, Hz. Ömer'in tavsiyesi üzerine şura yoluyla imamete gelmiş olup, bu yolla göreve geldiği için de kendisine itaat vacip olmuştur. Aynı şekilde Hz. Osman'dan sonra müslüman toplumun Hz. Ali'nin imamete getirilmesi konusunda uzlaşmaları, Hz. Ali'nin imamlığının gerekliliğini ve ona itaatin vacip olmasını gerektirir.³⁰² Şayet imam, keyfine göre hükümler verip Kur'an ve Sünnet'ten ayrılırsa ve kendinden önceki doğru yolda olan seleflerinin izinden yüz çevirirse, böylece Allah'ın emrinden ayrıldığı için kendisine itaat edilmez.³⁰³ Zira böyle imama itaat, Allah'a isyan etmek anlamına gelir. Dolayısıyla hak yoldan ayrılan imama isyan etmek ise hidayettir. Üstelik bu duruma gelen imam Allah'ın sözleşmesini bozacağından dolayı Allah tarafından lanet edilmeye müstehak

²⁹⁸ Bükeyr b. Belhâc Va'lâ, II, 400.

²⁹⁹ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye Dirâsetün Murakkeze*, s. 47; Cuperly, 433-434; Bükeyr b. Belhâc Va'lâ, I, 264-265.

³⁰⁰ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye Dirâsetün Murakkeze*, s. 47.

³⁰¹ İbn Sellâm, 54.

³⁰² İbn Sellâm, 63-64.

³⁰³ İbn Sellâm, 68.

olur.³⁰⁴ Bunun yanında imamın hak yoldan ayrıldığı takdirde, kendisini takip eden cemaati de saptırmış olması kaçınılmaz bir durumdur.³⁰⁵

İmam tayininde istişare ve şûra sisteminin önemine dikkat çeken İbâdiler, şûranın tercih edilmesinin faziletli bir iş olduğunu söylemişlerdir. Onlara göre şûra yolunu fazilet ehli imamlar uyguladılar. Bu imamlardan birisi de Hz. Ömer'dir.³⁰⁶

3.6. Devlet Başkanı'nın Azli

İbâdiler, devlet başkanını görevden almak için bazı koşulların peyderpey gerçekleşmesini beklerler. Bu konuda aceleci bir tutum sergilemezler. Çünkü emri bi'l-ma'ruf ve'n-nehyi ani'l-münker, adalet ve tebliğ gibi mezhebin mihenk taşları ancak istikrarlı bir siyaset ile tam olarak yerine getirilebilir. Bu noktada devletin istikrarı imam değişiminin sıklığına bağlıdır. Ne kadar az seçim olursa buna paralel olarak süreklilik de artar. Azl sürecinde yaşanacak küçük bir karışıklık büyük fitnelere yol açabilir. İşte bunun önüne geçmek için belirlenmiş silsile halinde uygulanan prosedürlere ihtiyaç duyarlar.

Bir imamın görevden ihracına sebep olacak en büyük kusur, adaleti terk ederek zalim bir yönetim sergilemesiyle olur. Zira adil bir imama isyan etmek İbâdiler'e göre caiz değildir.³⁰⁷ Zalim bir imam da Kur'an'ın, Sünnetin ve seleflerinin yolundan ayrılarak dalaletе düşmüştür.³⁰⁸ Bu durumda öncelikle kendisinden adil olması istenir. Eğer buna icabet etmezse Müslümanların işlerinden el çekmesi talep edilir. Buna da riayet etmediği takdirde son çare olarak kuvvete başvurulur. Bu durumda imama isyan etmek caiz hale gelir. Hatta büyük fitneye sebep olmayacağı anlaşılırsa katledilmesi de caizdir. Böylece imam, bizzat cemaat tarafından görevden el çektilirilmiş olur.³⁰⁹ Dolayısıyla kabul edilebilir bir mazeret olmadıkça imamı azletmek caiz değildir. Böylece imametі ümmetin ittifakı ile gerçekleşen her imam, yine oybirliği dışında görevden alınamaz. Aynı zamanda kendisi de imamlıktan istifa edemez.³¹⁰

³⁰⁴ İbn Sellâm, 57-58; ayrıca Abdullah b. İbâd, Abdülmelik b. Mervan'a yazdığı mektupta Allah'ın hükümleriyle amel etmeyen yöneticiyi Allah'ın lanetlediği kimseler olarak zikretmektedir. Bkz. Berrâdi, 183.

³⁰⁵ İbn Zekvân, 90.

³⁰⁶ İbn Sellâm, 63.

³⁰⁷ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye Dirâsetün Murakkeze*, s. 46.

³⁰⁸ İbn Sellâm, 57-58.

³⁰⁹ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye Dirâsetün Murakkeze*, s. 47; Ateş, *Kendi Kaynaklarından İbâdiyye*, s. 165.

³¹⁰ Cuperly, 436.

Görüldüğü gibi İbâdîler, diğer Hâricî fırkalardan bu noktada ayrılırlar. Öyle ki Ezârika gibi ilk fırsatta imamdan ayrılmaya veya onu değiştirmeye teşebbüs etmezler. Sözlü bir şekilde uyarılan imama adaletle dönmesi için tavsiyelerde bulunurlar. İmam bu uyarılardan sonra görevine ihtiyatla bağlanırsa sorun çözülür. Şayet bu uyarılara dikkat etmez ve hatalarında ısrar ederse nasihat yerini şiddete bırakır. Tabii bu şiddetin zararları önü alınamaz bir fitneye sebep olacağı tahmin edilirse acele bir karar verilmeyerek imamın durumu tehir edilir. Zira zulüm altında yaşamak fitneden daha efaldır.³¹¹

Zalim imamın görevinden alınmasının ümmetin faydasına olduğu tespit edilirse seçim hazırlıklarına başlanır. Bu durumda imamın vazifesine devam etmesi için ortada geçerli bir sebep kalmamıştır. Cemaatin itaatinin vücubiyeti de sakıt olacaktır.³¹² Ancak burada önemli bir husus vardır ki o da imamın taraftar ve otorite gücüdür. Eğer imam zayıf olup kendisini destekleyenler de az olursa kolayca azledilerek yerine birisi tayin edilir. Aksine taraftarları ve halka nüfuzu iyiye kendisine isyan girişiminde bulunulmaz. Ama koşulların gerçekleşmesi için fırsat kollanır. Her ne kadar resmiyette idari amirise de haddi aşan emirlerine itaat edilmez. İşler bu noktaya geldiğinde ulemanın devreye girmesi gerekir. Ortamın sakinleşmesini sağlamak için insanlara nasihatlerde bulunurlar. Herkesi İbâdî davetine sarılmaya çağırırlar. Çünkü asıl olan davetin kendisi ve İslam devletinin geleceğidir.³¹³

Bunların yanında görmemek, duymamak, konuşamamak, aklını kaybetmek, had cezası gerektirecek büyük günah işlemek veya had gerektirmeyen bir günah işleyip tevbe etmemek gibi durumlarda imamın imameti kendiliğinden düşer.³¹⁴ İmamın görevden alınmasını gerektirecek en önemli sebep ise, hatasında ısrarcı olmasıdır. Ayrıca iş göremezlik, acizlik hali ve görevini yerine getirmede ihmalkarlık gibi durumlarda bu şartlara dahildir.³¹⁵

İslam düşünce tarihinde sıkça tartışılan efdal-mefdul nazariyesi, İbâdîler'in de gündeminde yer almaktadır. İbâdîler, bu noktada daha faziletli ve daha bilgili bir imam olduğunda mevcut imamın azledilmesini makul bir sebep olarak görmezler.³¹⁶

³¹¹ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye Dirâsetün Murakkeze*, 46.

³¹² İbâdîler'e göre zalim imama itaat edilmez. Bkz. İbn Sellâm, 68.

³¹³ Ateş, *Kendi Kaynaklarından İbâziyye*, s. 166.

³¹⁴ Ateş, *Kendi Kaynaklarından İbâziyye*, s. 166.

³¹⁵ Cuperly, 437.

³¹⁶ Cuperly, 438.

Devlet başkanının azli meselesi, ayrıca hurûc ile yakından alakalıdır. Şöyle ki, imamı tahttan indirebilecek güçte bir topluluk varsa ancak o zaman bu işe kalkışılır. Bu durumda, haksız imama karşı isyanın başarılı olması için büyük bir güce ihtiyaç duyulur. Aksi takdirde maddi kuvvet olmadan imamı azletmek olanaksızdır. Bunun yanında bu işi üstlenecek kimselerin cesaretli olmaları çok önemlidir. Manevi yönden toplum nazarında imamlarla aynı seviyede etkiye sahip olmadıklarında sonuca ulaşmaları hayli zorlaşmaktadır. İmama karşı yapılan bu darbe girişimindeki aksaklıklar imamın zulmünü artırabilir.³¹⁷ Bundan dolayı İbâdîler, siyasi ve sosyal düzenin bozulmasını istemedikleri için bu şekilde tedbirler almışlardır. İmama karşı ayaklanma hususunu bazı şartlara bağlamışlardır. Bu da, gerek devlet işleyişini gerekse İbâdî davetini korumak adına önemli bir adımdır.³¹⁸

İbâdî siyasi tarihine bakıldığında, bazı istisnai durumlar dışında zor kullanılarak devlete yönelik isyan girişimi çok fazla tercih edilmemiştir.³¹⁹ Rüstemîler devletinin gerileme ve çöküş dönemlerinde bir takım ayaklanma girişimleri yaşanmıştır. Bu bağlamda özellikle İmam Ebû Bekir zamanında Tahert halkının üç gruba ayrılması ve sonrasında yaşanan savaş³²⁰ neticesinde imamın azledilmesi en dikkat çekici olaydır. Zira bu azilden sonra kendisine biat edilen Rüstemîler'in beşinci imamı Ebu'l-Yakzan, devletin tekrar canlanmasını sağlamıştır.

Görüldüğü gibi İbâdîler, hurûc ve imamın azli meselesini devletin bekası, istikrarı ve güvenliği için gerekli bir süreç olarak görmektedirler. Tabii ki bu sürecin işleyişi yine devlet içi mekanizmasıyla olmaktadır. Bu da meşveret sistemiyle³²¹ gerçekleşmektedir. Halkın devlet başkanlığı hususunda söz sahibi bir pozisyonda yer alması, bu sürece ciddi katkılar sağlamaktadır. Zira buradaki huruçtan kasıt, aşırı Hâricîlerde olduğu gibi her şartta ve zamanda ne pahasına olursa olsun şeklinde bir yaklaşım değildir. Zira böyle olduğunda istikrarın sağlanması imkansız hale gelir ki, Hâricîlerin esasen düzenli bir devlet kuramamalarını buna bağlamak daha doğru bir yaklaşım olabilir. Bu durumda İbâdîler'in devlet başkanını görevden almayı meşveret gibi bir makama bağlamaları, devlet düzenini bozma amacı güden kendini bilmez bazı kesimlerin istismarına engel olmayı sağlamak içindir. Böylece İbâdî cemaatin zalim

³¹⁷ Bükeyr b. Belhâc Va'lâ, II, 589.

³¹⁸ İbn Sellâm, "adil imama başkaldıran kişiden Allah ve Resulü'nün zimmeti berîdir". Diyerek adil imama hurucun caiz olmadığını belirtiyor. Bkz. İbn Sellâm, 56.

³¹⁹ Bükeyr b. Belhâc Va'lâ, II, 589.

³²⁰ Arı, 125-127.

³²¹ Bükeyr b. Belhâc Va'lâ, II, 589.

başkanlarına karşı anlaşarak ortak hareket etmeleri, devlet düzeni açısından en önemli aşamadır.

İbâdîler’de imamın azledilmesinin bir sebebi de zayıflıktır. Bu durumda zayıf veya zalim bir imam ancak meşveret üyelerinin tavsiyesi üzerine görevden alınabilir. Ayrıca bu karara diğer Müslümanların da onay vermesi ve uyması gerekmektedir. Bu kurallara riayet edilerek Rüstemîler’de olduğu gibi Uman’da da birkaç azletme olayı kayıtlara geçmiştir.³²² Bunlardan en çok dikkat çeken, Salt b. Malik’in zayıflığa ve yaşlılığa düştüğünü, bu nedenle de imamet görevlerini yerine getiremeyeceğini düşündükleri için görevden alınması şeklindeki tavsiye üzerine yaşanan hadisedir. Bu ortamda imamın yaşlı olmasını sorun etmeyen bir başka kesim de vardı. Bu ihtilafı gören Salt b. Malik, kendi kararıyla imametten çekildi. Daha sonra İbâdî meşâyih tarafından imamete Raşid b. en-Nazr getirildi. Ancak imam Raşid’in de imameti konusunda ciddi ihtilaflar bulunuyordu.³²³ Bu yüzden istişare mekanizmasının çalıştırılmayıp şura heyetine danışmadan az bir İbâdî tarafından imamete getirilen ve halkın da imamete uygun görmediği Raşid b. en-Nazr döneminde birçok iç çekişme yaşanmıştır.³²⁴ Hatta bundan istifade eden Abbasiler, bir müddet Uman’a hakimiyet sağlamışlardır (280/894).³²⁵

Pierre Cuperly’e göre, gerek imam seçimi esnasında gerekse mevcut imamın azli esnasında fukahâ ve ulemâdan bazı nüfuzlu kişiler tarafından imama baskı uygulanır. Böylece imam, görevden ayrılmaya zorlanır. İmamın tahttan indirilmesi veya ölmesi halinde Müslümanların işleri bir vekil tarafından yapılır. Bununla birlikte, imamın politikası halkın iradesine uymadığı için istifa etmek durumunda kalan imamlar da mevcuttur. Salt b. Malik’in başına gelen hadise, bunun bir örneğidir.³²⁶ Ayrıca daha faziletli veya daha bilgili bir aday bulunduğu anda imamın azledilmesi hususu da bu durumla yakından ilişkilidir. Zira bunun tarihteki yansıması, Yezid b. Fendin’in mevcut Rüstemî imamı Abdülvehhab b. Abdurrahman hakkında, “bir toplumda daha bilgili varken başka birinin yönetici olması caiz değildir.”³²⁷ şeklindeki sözleriyle olmuştur.

³²² Bükeyr b. Belhâc Va’lâ, II, 590.

³²³ Bükeyr b. Belhâc Va’lâ, II, 591.

³²⁴ Fıglalı, *İbâdiye’nin Doğuşu ve Görüşleri*, s. 96.

³²⁵ Söylemez, 191.

³²⁶ Cuperly, 438.

³²⁷ Dercîni, I, 48.

Araştırmacı Bükeyr b. Belhac ise, Salt b. Malik'in görevden ayrılmasıyla ilgili olarak dikkat çekici bir yorumda bulunmaktadır. Zira Salt b. Malik'in yaşlılıktan veya iş görememe durumundan değil de bir darbe girişimiyle imametten azledildiğini düşünmektedir. Hatta bu hadiseyi Hz. Osman'ın görevden alındığı olaylara benzetmektedir. Öyle ki Hz. Osman'dan sonra İslam devlet nazariyesinin temellerinin atılması için yeni bir başlangıç olduğu gibi, Uman imameti için de yeni bir başlangıç oldu. Zira İbadi siyaset nazariyesinde imamda acizliğin bulunması görevden alınmasına neden oluyordu. Ancak bu acizliğin ne boyutta olduğu bilinmiyordu. İşte bu olaydan sonra Uman İbâdîleri iki farklı görüşe ayrıldılar.³²⁸

İbâdî siyaset anlayışının devlet istikrarını korumak adına bu konuda kapsayıcı bir hüküm vermek durumunda kaldığı görülmektedir. Böylece zamanın şeyhlerinden Musa b. Ebi Ca'bir'in öncülüğünde bu problem çözüldü. Buna göre imam, eğer Müslümanların hoşuna gitmeyen uygulamalarda bulunup zalimce bir tavır sergilerse görevden alınmayı hak eder.³²⁹

Son olarak şunu da ifade etmek gerekir ki, İbâdîler'in imamet için Kureyş veya herhangi bir kabileden olmasını şart koşmadıklarını beyan etmiştik. Bilakis imamete gelecek adayın güçlü bir kabileden olmamasını tercih etmişlerdir.³³⁰ Bunun en temel sebebi ise hak yoldan ayrılan imamın azlini kolayca sağlayabilmek olarak telakki edilebilir. Zira güçlü bir kabilenin önde gelen şahıslarından birisini kolay bir şekilde imametten indirmek mümkün gözükmemektedir.

3.7. Devlet Başkanına Verilen İsimler

İbâdîler devlet başkanına farklı isimler verseler de anlam olarak aynı şeyi kastetmektedirler. Tarihsel süreçleri boyunca devlet tecrübelerinin gelişimine bağlı olarak, imamet çeşitlerine ve bölgesel kalıplara göre ve de lider komutanlarının kahramanca mücadelelerine göre kullandıkları isimler de değişmiştir.

İlk olarak kullandıkları isim, “*İmamu'l-Müslimin*” şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Hz. Ali'den ayrılan Hâricîlerin yaptıkları toplantıda imam seçilen

³²⁸ Bükeyr b. Belhâc Va'lâ, II, 592.

³²⁹ Bükeyr b. Belhâc Va'lâ, II, 593.

³³⁰ Cemalettin Erdemci, *İbn Sellâm el-İbâdî ve İtikadî Görüşleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 1996, s. 55.

Abdullah b. Vehb er-Rasibi, Hz. Ali ile olan mektuplaşmalarında kendisini bu şekilde tanıtmaktadır.³³¹

Muhakkime-i-Ula'nın farklı gruplara ayrılmasının ardından dağılan Hâricîleri, radikal fikirlerden arındırarak yumuşatma yoluna giden Ebu Ubeyde de mensupları tarafından "İmamu'l-Müslimin" lakabıyla hareketini yürütmüştür.

İlk şiddet hareketini Yemen'de Abdullah b. Yahya el-Kindi tarafından gerçekleştiren İbâdîler, kendisine "*Talibu'l-Hak*" ünvanını vermişlerdir. Bu hareketin özelliği savunma sebeplerinden dolayı olmasıdır.³³² Ayrıca kendisine bu lakabın verilmesinde muhtemelen büyük bir saygınlık, kararlılık, ihlas ve takva sahibi oluşundan kaynaklanmaktadır. Düşmanlarına karşı kazandığı zafer sonrasında mütevazî tavrıyla insanlara hoşgörülü davranmış, mektup ve hutbelerinde emri bil maruf prensibine uygun hareket ederek insanları iyiye ve doğruya çağırması, bu sıfatı hak ettiğinin nişanesidir.³³³

Kitmân devri İbâdîlerin gizli yapılandıkları dönemi ifade ettiği için "*İmamü'd-Difâ*" (savunma imamı) ismi kullanılmıştır. Zira bu dönemde İbâdîler, başkalarının hakimiyeti altında yaşamaktadırlar. Kendilerini savunacak imam aynı zamanda zuhûr haline geçtiklerinde de devlet başkanı olarak görevini sürdürecektir. İşte bu durum vuku bulduğunda "*İmamu'l-Bey'a*" veya sadece "*imam*" denmektedir. İbâdîlerin hakimiyeti sağladıkları bu dönemde devlet başkanını seçmeleri gerekir. Seçim yoluyla açıkça kendisine biat edilen imam artık rahatça devlet işlerini yürütebilir.

Rüstemîler'in kurucusu Abdurrahman b. Rüstem'e 144/761 tarihinde imamü'd-difâ' olarak biat edildikten sonra, Tahert'e gelip burayı inşa etmeden önce de İbâdîler tarafından kendisi, imamü'z-zuhûr mevkiine getirilmiştir.³³⁴ İbn Rüstem'in bu durumu her iki imam türüne örnek olarak verilebilir.

Şirâ imametî zamanındaki imama ise "Şari" denir.³³⁵ Ebu Bilal Mirdas b. Üdeyye, şirâ imamıdır. Aynı zamanda Allah yolunda nefsi satarak şurât prensibini uygulayanların ilkidir.³³⁶ İmam'a verilen bu sıfatlar görüldüğü gibi imamın sorumluluklarını ve görevlerini tanımlar niteliktedir.

³³¹ Kalhâtî, 100.

³³² Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye Dirâsetün Murakkeze*, s. 45.

³³³ Muhammed Salih Nâsır, 87.

³³⁴ Arı, 4.

³³⁵ Muhammed Salih Nâsır, 160.

³³⁶ İbn Sellâm, 68.

Yöneticilerine “imam” ismi veren İbâdîler, “melik” ve “sultan” kavramlarından güç ve zulüm anlaşıldığı gerekçesiyle uzak durmuşlardır.³³⁷ Aynı zamanda bu kavramlar, İbâdîler’e göre istişare ve hür seçim uygulamalarına aykırıdır. Öyle ki en çok arzu ettikleri ve önem verdikleri istişare ve seçim kavramlarına, “sultan” gibi isimler zarar vermektedir.³³⁸ Ayrıca hükümdarlık ifade eden “sultan” kelimesi, İbâdîler’in “Hüküm ancak Allah’ındır” prensibine aykırıdır.³³⁹ Bunun yanında İbâdîler, kendilerine karşı zalim bir tutum sergileyen Emevîler’in otoriter ve baskıcı rejimlerinden muzdarip idiler. Dolayısıyla Emevî devlet başkanı Muaviye’nin melik sıfatını kullanması³⁴⁰, İbâdîler’in bu isme karşı ön yargılı bir tavır takınmalarını normalleştirmektedir. Bu durumda istibdad ve zulümden çekinmeleri onların devlet reisine verecekleri isme kadar etkilendiklerini göstermektedir. Bu ince düşüncenin yansımaları tarihlerine baktığımız zaman da devlet başkanlığı için en çok “imam” kavramını tercih etmeleriyle görmekteyiz. Öyle anlaşılmaktadır ki İbâdîler’e göre “imam” kelimesi, devlet başkanlığının tek bir kabileye değil de herkese açık olmasını, diğer kavramlara göre daha iyi ifade etmektedir.

3.8. Devletin Görev ve Faaliyetleri

İbâdî kaynaklarda “*Mesâlikü’l-dîn*” (Dinin Uygulanma Yolları) başlığı altında³⁴¹ verilen konunun önemi, İbâdî cemaatin içinde bulundukları konjoktüre göre hareket alanlarını yansıtmaktadır. Aynı zamanda bu, hedeflerinin şariat kanunlarını uygulama olması³⁴² hasebiyle İbâdî toplumunun karşılaştığı zorlukları ve devlet kurma yolunda geçirdikleri aşamaları açıklamak için İbâdî alimlerin kullandığı bir kavramdır.³⁴³

İbâdîler’in adaleti sağlamak üzere devlet nizamını kurmak için bir imam seçilmesinin gerekliliği konusunda görüş birliği içinde olduklarını daha önce belirtmiştik. Ancak bu gerekliliğin yerine getirilmesi için bazı genel ve özel şartların oluşmasını bekledikleri görülmektedir. Örneğin o gün ki toplumun idaresinden sorumlu kişilerin meşruiyeti hak mıdır? Yönetimde adalet gibi temel ilkeleri

³³⁷ Nâsır b. Ali b. Sâlim en-Neddâbî, *İbâzî Mezhebinde İletişimsel Düşünce*, (Çev. Orhan Ateş), Astana Yay., Ankara, 2021, s. 49.

³³⁸ Bükeyr b. Belhâc Va’lâ, I, 144.

³³⁹ Bükeyr b. Belhâc Va’lâ, I, 145.

³⁴⁰ Önemli, 161.

³⁴¹ Amr Halife en-Nâmî, 189.

³⁴² Ettafeyyîş, 76.

³⁴³ Amr Halife en-Nâmî, 189.

sağlayabilmekte başarılılar mıdır? Yoksa siyasi ve güvenlik açısından toplumun geleceği tehlike altında mıdır? İşte bu gibi sorunlar imametın hangi şartlarda gerçekleştirilebileceği sorusuna çözüm bulma mahiyetindedir. Bu nedenle mevcut yönetimin tavırları eğer insanlara zulmü reva görüyorsa yapılacak faaliyetlerde bazı farklar meydana gelmektedir. Bu durumda karşımıza *kitmân* (gizlilik), *şirâ* (fedakarlık), *difâ* (savunma), *zuhûr* (açıktan tebliğ) kavramları çıkmaktadır. Dört ayrı siyasi durumu ifade eden bu kavramlar, imamet yapısının temelini oluşturmaktadır. Zira bu aşamalardan geçilmeden güçlü bir devlet kurulması söz konusu değildir.

Her dönemin kendisine göre bir yapısı ve kuralları vardır. İbâdî alimler bu dört merhalede görüş birliği³⁴⁴ içindedir. Bunlara ekleme veya çıkarma yapmak onlara göre hatadır. Yine İbâdî müfessirler, İslam tarihinin ilk elli yılının bu dönemlerden geçtiğini söylemişlerdir. Hz. Peygamber (s.a.v), zuhûr dönemini gerçekleştirmiş. Ancak Emevilerin iktidara gelmesiyle zuhûr yolu misyonunu tamamlamıştır. Çünkü Emeviler, şeriatın tatbikine müsaade etmeyen zalim bir idareye sahipti. Açıktan emr-i bi'l-ma'ruf ve'n-nehy-i ani'l-münker ilkesini yerine getiremeyen Müslümanlar, gizli gizli faaliyetlerini yürütmek zorunda kalmışlardır. Aynı zamanda bu dört aşamanın uygulanma biçimi Hz. Peygamber, Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'in metotları esas alınarak gerçekleştirilmelidir.³⁴⁵

İbâdîler'in uyguladığı bu aşamalara geçmeden önce imamların görev ve faaliyetlerinden genel hatlarıyla bahsetmenin konunun daha iyi anlaşılabilmesi için önemli olduğunu düşünmekteyiz. Zira İbâdîler'de devletin görev ve faaliyetlerini yöneten kişi, imamın kendisidir. Dolayısıyla imam, devletin en baştaki temsilcisidir. Ancak imamın görevlerinin yanında İbâdî toplumunun da devlet nizamına uyması ve bu konuda imama yardım etmesi gerekmektedir.³⁴⁶ Öyle ki, *kitmân*, *şirâ*, *difâ* ve *zuhûr* dönemlerinde imamın en büyük destekçisi halkıdır. İbâdî toplumu bu dört aşamanın her birine özel gerçekleştirilen faaliyetleri yerine getirme hususunda vazifelidir. Bu durumda imam, yönetici olarak tek sorumlu olmakla birlikte devletin hatta İbâdî davetin muhafazası imamlarla birlikte cemaate aittir diyebiliriz. Örnek olarak *kitmân* imametı sırasında bütün halkın devlet kurallarına riayet ederek gizli hareket etmesi

³⁴⁴ Ettafeyyîş, 76.

³⁴⁵ Amr Halife en-Nâmî, 189-190.

³⁴⁶ İbn Zekvân, Allah yolunda olan bir imama, müslümanların yardım etmesi ve onunla beraber cihada katılması gerektiğini belirtiyor. Bkz. İbn Zekvân, 90; Cuperly, 425.

gerektiğini verebiliriz. Ayrıca İbâdiler’de her müslüman birer asker olduğu için sürekli düzenli bir orduya ihtiyaç yoktur.³⁴⁷

İmam, İbâdî cemaati için her şeydir. Zira imamet nazariyelerinin sahada ne kadar başarılı olduğu imama bağlıdır. Bundan dolayı imamın görevleri sadece devlet idare etmekten ibaret değildir. O, hem devletin başkanı, yeri geldiğinde savunma zamanı ordu komutanı, hem de dini konularda yetkili mercidir.

Tarihte çok önemli bir yere sahip olan Rüstemîler devletinin İbâdîler hakkında yazılacak bütün kitap, tez ve makale türü çalışmalarda yer alması gerektiği aşîkardır. Bu bağlamda İbâdîler’in imamet görüşlerinin pratiği en çok Rüstemî ve Uman devletleri üzerinde tatbik edilmiştir. Bizim verdiğimiz örnekler genelde bu iki devlet özelinde yoğunlaşmaktadır.

İbâdîler’de devletin görev ve faaliyetleri şartlara bağlı olarak değişkenlik göstermektedir. Bu şartlarda bilindiği gibi kitmân, şîrâ, difâ’ ve zuhûr dönemlerinde devlet yönetiminin mevcut konjoktüre göre hareket etmesini ifade etmektedir. Bundan dolayı da imamın görev ve yetkileri bu dört aşamaya göre belirlenir.

Zuhûr, imamın görevleri açısından en yoğun olduğu dönemdir. Bu açıdan imam, sorumluklarının farkında olup, devleti iyi bir şekilde idare etmesi gerekir. Bunu sağlamak adına İbâdiler, imama geniş yetkiler vermişlerdir. Hatta şeriat dışında imamın yetkilerinde bir sınır bulunmaz.³⁴⁸ Bunun için İbâdîler, imamın bu görevlerini Tahert şehrine adım attıklarında veciz bir biçimde ifade etmektedirler. Aralarında geçen konuşmada: “Biliyoruz ki, sorunlarımızı kendisine götüreceğimiz, hukuki konularda bize hüküm verecek, mazlumlarımızın hakkını gözetecek, namazlarımızı kıldırarak, zekatlarımızı toplayacak ve feyimizi aramızda taksim edecek bir imam olmadan işlerimizi halledemeyiz.”³⁴⁹ diyerek zuhûr imamının yerine getirmesi gereken vecibeleri açıklamışlardır. Zira bu konuşmanın akabinde İbn Rüstem’e zuhûr imamı olarak henüz Tahert şehrini inşa etmeden önce biat etmişlerdir.³⁵⁰ Ayrıca buradan imamın dini, idari ve yargı ile ilgili yetkilerinin olduğunu anlamaktayız.

İmamın başlıca görev ve yetkileri şu şekildedir:

1) İmam, devletin iç ve dış güvenliğini sağlamakla yükümlüdür.

³⁴⁷ Cuperly, 427.

³⁴⁸ Cuperly, 427.

³⁴⁹ Cuperly, 438.

³⁵⁰ Arı, 74.

2) Devlet başkanı olmasının yanında dini hususlarda yetkilidir ki, cemaatin reisi sıfatıyla Cuma namazlarını kıldırır ve hutbe verir.³⁵¹

3) Devletin ve müslümanların hazinesini ve mallarının güvenliğini temin eder. Ayrıca devleti herhangi bir zarara uğratmamak şartıyla bu alanda sınırsız yetkiye sahiptir. Sahipsiz malları alarak fakirin hakkını muhafaza eder. Bu tür malların tasarrufunu İslam'ın sınırları çerçevesinde devlet-millet maslahatını gözeterek sağlar.

4) İmamın yasama, yürütme ve yargı organlarını tek elde bulundurması, kendisini istişare ve danışmadan (meşveret sistemi) muaf tutmaz. İmamın meşveret heyetiyle ortak hareket etmesi kendisine farzdır.

5) İslam'ın emir ve yasaklarını kısaca şeriat hükümlerini uygular. Zira İbâdiler, Allah'ın kanunlarının devlet eliyle uygulanması gerektiğini ifade ederler.

6) Adaleti sağlayıp zulmü ortadan kaldırarak İslam'ın en güzel ve rahat bir biçimde yaşanabilmesini temin etmek (el-Emru bi'l-Ma'ruf ve'n-Nehyi ani'l-Münker).³⁵²

7) İmam, Kur'an'a, sünnete bağlı kalarak Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer ve seleflerinin izini takip etmek mecburiyetindedir.³⁵³

8) Olağanüstü durumlarda savaş ilan edebilir veya difâ' zamanında devletin istikbali adına komutan sıfatıyla görevini sürdürür.

9) Devlet kademelerine gerekli atamaları yapar.

10) Cihad çağrısını yapmak imama aittir, özellikle İbâdî davetin öncülüğünden sorumludur. Öyle ki, muhaliflerini dine çağırdığı halde gelmezlerse onlara karşı cihad ilan edebilir.

11) Savaştan sonra muhaliflerinin emanetlerini asıl sahiplerine ulaştırmak.³⁵⁴

3.8.1. Kitmân

Kitmân, aslında İbâdî imamet anlayışının ilk aşamasını oluşturmakta olup kitmân imameti kadim imamet çeşitleri arasında yer almaktadır. İmamet çeşitlerinin sonuncusu ve en küçüğüdür. Yani imamet-i Suğra'dır. Bu dönemde artık kitmân, yani gizlilik haline dönülür. Kitmân esasında İbâdîlerin inançlarını düşmanlarından

³⁵¹ Ebu'l-Hattab'ın Trablus'ta verdiği hutbe buna örnektir.

³⁵² Kalhâtî, s. 71-72, öyle anlaşılmaktadır ki, Kalhâtî'ye göre el-Emru bi'l-Ma'ruf ve'n-Nehyi ani'l-Münker, her Müslümanın yapması gereken bir vecibedir. Ayrıca bu prensibin yerine getirilmesini imam için şart koşmuşlardır. Zira Abdullah b. Vehb er-Rasibi'ye biat etmelerinin ana nedeni zulmü ortadan kaldırıp iyiliği ve adaleti sağlayacak olmasıdır.

³⁵³ Kalhâtî, s. 57-58.

³⁵⁴ Fıglalı, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, s. 118-125; Cuperly, 438-449.

gelebilecek tehlikelere karşı korumak için gizlemeleridir. Onlara göre tehlike zamanında inançları ve faaliyetleri gizlemek gereklidir. Kitmân, Şirâ imametinin bir alt basamağıdır. Şurat imamının hareketinde başarısız olma durumunda Kitmân haline dönmeleri kaçınılmaz olur. Çünkü burada zayıflama ve güçsüz duruma düşme söz konusudur.³⁵⁵ Siyasi manada imamlıklarını ilan edebilecek gücü elde edemediklerinden kabuklarına çekilmek zorunda kalırlar. Tabii burada iki türlü kitmân hali vardır. Birincisi, Emevilerin baskılarından korunmak için Ebû Bilal Mirdâs b. Udeyye döneminde davetlerine gizli bir şekilde başladıkları görülmektedir. Yani ilk yapılanma hareketi zalim iktidara karşı gizli bir şekilde başlar. Buradan İbâdîlerin tarihini kitmân haliyle başlatmak doğru bir tercih olabilir. İkincisi ise gizliden yapılan faaliyetler neticesinde kırk kişiye ulaşılmış ise şirâ aşamasına geçilip isyan hareketine start verildikten sonra başarı sağlanamamış ve tekrar kitmân haline bir dönüş gerçekleşmiştir. Eğer açıktan faaliyetlerine devam ederlerse, İbâdîlerin geleceği tehlikeye girmiş olur.

İbâdî alimler, kitmân imametini Hz. Peygamber'e kadar götürmüşlerdir. Bunun sebebi ise, kitmânı vacib olarak adlandırmalarına bir dayanak bulmak istemeleridir. İbâdî alimler, kitmân dönemini, Hz. Peygamber'e had cezalarıyla ilgili vahyin gelmediği fetret devrine benzetmektedirler. Bu nedenle kitmân halindeyken had cezalarını uygulamamışlardır. Sadece İbâdîler'e zarar veren kişiler dört dönemde de usulüne uygun bir şekilde öldürülebilirler. Buna mukabil kitmân dönemindekiler zuhûr döneminin kurallarını işletebilirler. Ancak zuhûr dönemindekiler, kitmân kurallarını uygulayamazlar.³⁵⁶

İbâdîler, gizliden çalışmalarla tekrar güçlenmeyi ve sayılarını artırmayı amaçlamaktadırlar.³⁵⁷ Bir nevi yeniden yapılanma ve güncellenme anlamına gelir. Bu durum psikolojik ve sosyolojik olarak gayet meşakkatlidir. Tekrar eski güce ulaşmak için sabırlı bir çalışma yapılmalıdır. Bu da aralarındaki samimiyeti ve birbirlerine olan bağları kuvvetlendirir. Böylece inançlarını, kimliklerini ve emellerini hatırlama ve bunları yeniden sorgulama fırsatı doğar. Bunun yanında en çok önem verdikleri ilim sahasında da derinleşme gibi bir imkan elde ederler.

³⁵⁵ Amr Halife en-Nâmî, 194; Züheyr Tağlât, “el-İmametü'l-İbadiyye”, *İslami İlimler Dergisi*, Yıl 10, Cilt 10, Sayı 1, Bahar 2015, 256.

³⁵⁶ Amr Halife en-Nâmî, 196.

³⁵⁷ Ebû Bilal'in kitman halinden sonra güçlenen İbâdîler, Abdullah b. Yahya el-Kindî'yi imam tayin ettiler. Bkz. İbn Sellâm, 68.

İbâdîler, diğer aşırı Hâricîler gibi sabırsız ve aceleci tavır sergilemediklerini bu dönemde yaptıklarıyla göstermektedirler. Esnek ve ılımlı siyaset ortaya koymaları uzun soluklu devletler kurmalarında baş rol oynamıştır. Yine bu dönemde siyasetin ve toplumun nabzını tutmaları sayesinde düşmanlarını daha yakında tanıma ve ona göre planlama yapmaları kolaylaşmıştır. Onlara göre davetin kendisi huruçtan daha kıymetlidir ki gerektiğinde kuud haline dönmeyi küçümsememişlerdir. Tarihlerine baktığımızda da zorunlu olmadıkça şiddete başvurmadıklarına şahit oluruz.³⁵⁸ Tabiri caizse kitmân demek kılıçların kınına girmesi demektir.

Kitmân ve şirâ imameti aynı zaman aralığında olabilir.³⁵⁹ Örnek olarak Ebû Bilal, İmam Cabir b. Zeyd, Abdullah b. İbad ve Ebu Ubeyde'yi kitmân dönemi imamları arasında sayabiliriz.³⁶⁰ Kitmân imamlığına uygun bir portre olarak yukarıda saydığımız kişiler İbâdîliği en zor zamanlarda ayakta tutmayı başarmışlardır. Devlet yönetimiyle olan ilişkilerinde renk belli etmemişlerdir. İdarecilerle mücadeleye girişmedikleri gibi onlarla birliktymiş gibi göründüler. Bu da kitmân döneminin hassasiyetini ve sonraki merhalelerin sağlıklı olabilmesi için önemini göstermektedir. Zira "Hameletü'l-İlm" teşkilatının gizli bir şekilde yürütülmesi Uman ve Kuzey Afrika Rüstemî İmameti için hayati bir meseledir. Bu da Cabir ve Ebu Ubeyde gibi İbâdî imamların, mezheb içerisindeki misyonlarının ne kadar yüksek olduğunu gösterir. Çünkü kitmân döneminde gizlenmeyi başaramayan imamın, imameti sonraki aşamalara geçirmesi çok zor görünmektedir.

Kitmân döneminde bir imam bulunur ancak kendisi gizlenerek işlerini yürütür. İbâdîler, imamın deşifre olmasından korkarlar. Çünkü Emevilerin yaptığı gibi sürekli göz hapsinde olup takip edilmektedirler. Bu durumda çok dikkatli hareket etmek zorundalardır. Eğer imam yakalanırsa, öldürüleceğini bilir. Böylece İbâdî imameti büyük bir zarar almış olur. İşte mezhebin dağılmasından korktukları için Kitmân döneminde bir anlamda davetlerine sıkıca sarılmak durumundadırlar. Ayrıca zalim yöneticilerden saklanan imamı, taraftarları ve yardımcıları Hâricînde kimse bilmez.³⁶¹

Rüstemîler devletinin yıkılmasından sonra İbâdî imameti bir daha eski gücüne hiçbir zaman ulaşamamıştır. Devletin yıkılışından kısa bir süre sonra Ebu Hazer'in

³⁵⁸ Sadece difâ' (savunma) dönemlerinde kendilerini korumak için şiddete başvurlar. Bkz. Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye Dirâsetün Murakkeze*, s. 45.

³⁵⁹ Amr Halife en-Nâmi, 191.

³⁶⁰ Amr Halife en-Nâmi, 194; Ateş, *Kendi Kaynaklarından İbâziyye*, s. 101-106.

³⁶¹ Züheyr Tağlât, 255.

abaları ile kısmen toplanmalar yaşanmış olsa da, 968/358 yılında Fatımîler'e mağlup olmuşlardır. Buradan günümüze kadar olan sürede kitmân dönemiyle geçirdikleri için devlet kuramamışlardır. Afrika'da Fatımîler'den aldıkları bu yenilgiden sonra başlayan Kitmân imameti, Azzabe teşkilatının kuruluşuna kadar devam etmiştir.³⁶²

Kuzey Afrika İbâdî cemaati diğer merhalelere nazaran Kitmân döneminin etkisini daha fazla hissetmiştir.³⁶³ Zira en önemli İbâdî imamları olan Cabir b. Zeyd ve Ebu Ubeyde, bu dönemde İbâdî imametinin sistemini oluşturmuştur. Aynı zamanda İbâdî tarihinde en uzun zaman gizlilikle geçirilmiştir. Bu dönemin İbâdî imametine tecrübesi diğerlerine göre daha çoktur diyebiliriz. Ancak zuhûr döneminde devletleşmenin inceliklerini öğrenmeleri onlar adına büyük bir kazanımdır.

Kitmân dönemi boyunca İbâdîler, zalim ve zorba iktidarın hükmü altında hayatlarını sürdürebilirler. İşte bu durum onların uzun soluklu devlet kurup mezheplerini yaşatabilmelerinde en büyük etmendir. Aşırı Hâricîler gibi aceleci olup erken huruç etme anlayışları olsa idi tarih sahnesinden erken silinirlerdi. Ancak zalim h k mete asla bir yardımda bulunamazlar ve idari birimler dahil olmak üzere devlet adına hiçbir görev  stlenemezler. Sadece iktidara muhalif olarak seçilmiş bazı İbâdî gruplar emri bi'l-ma'ruf'un uygulanmasının mümkün olduğu durumlarda görev alabilirler. Dolayısıyla askerlerin rehberliği, ganimet taksimi ve kadılık birimlerinde çalışabilirler. Bu duruma Hasan Basri, İbn Abbas ve Cabir b. Zeyd'in zalim idarecilere karşı muhalefet tarafında olmalarına rağmen görev üstlenmelerini delil olarak getirirler.³⁶⁴

Kitmân dönemi, bir siyasi gizlenme ve teşkilatlanma olarak telakki edilebilir. Ancak gizlenmeden kasıt sadece siyasi değil aynı zamanda dini de olabilir. Yani İbâdîler dini takıyyeyi bu süreçte caiz görmüşlerdir. şirâ, savunma ve zuhûr dönemlerinde ise takıyye prensibi askıya alınır. Zalim idarecilerin baskıları ve İbâdî akidesine saldırıları olduğunda takıyye devreye girer. Böylece davetin korunması her şeyin üstünde tutulduğundan her limana sığınabilirler. Takıyye de mezhebin geleceği için bir liman olma özelliğini taşır. Zira şirâ, savunma, kitmân gibi merhalelerin asıl amacı davetin ve mezhebin muhafazasıdır. Gerekirse yalan bile söylemekten çekinmezler. şunu da belirtelim ki, bunlar sadece dil ile söylenir. Kalben tasdik

³⁶² Amr Halife en-Nâmî, 194-195.

³⁶³ Amr Halife en-Nâmî, 196.

³⁶⁴ Amr Halife en-Nâmî, 196.

edilmez. Bunun yanında takıyye yapmayı meşrulaştıracak bazı şartlar vardır. Örneğin sadece ölüm ile tehdit edilirlse Allah'ı inkar edebilir ve domuz eti yiyebilirler. Hapis cezası veya işkencelerden korkmadıkları durumlarda bu ruhsatlardan yararlanamazlar. Bazen de istisnai durumlar ortaya çıkar. Misal masum birisini öldürmek, israf etmek, insanların silahlarını düşmanlara teslim etmek, içki içmek, zina yapmak veya necis bir şeyi yemek-içmek gibi meselelerde ruhsat olmadığı için kişi öleceğini bilse bile takıyye yapamaz.³⁶⁵ Buna karşılık diğer Hâricî fırkalar takıyye uygulamasını asla kabul etmezler. İbâdîler ise takıyye'yi kitmân imamet döneminde sistematik hale getirerek mezhep varlığını korumayı hedeflerler.³⁶⁶

İbâdîler, Cuma namazlarını kendi cemaatleriyle toplumdan ayrı bir şekilde kılmazlar. İktidar zalim de olsa toplumdan uzak yaşamayı tercih etmezler. Halk ile iç içe olmayı yeğlerler. Vakit namazlarını cemaatle kılmaya özen gösterirler. Bunun yanında zalim yöneticilerden gelen hediyeleri kabul etmeleri caizdir. Ancak hediyeleşmeyi başlatan taraf olamazlar.³⁶⁷

Sultanların onlara zulüm ve baskıyla hükmettikleri dönemde İbâdîlerde tam bir kapanma yaparak kendilerini korumaya aldıkları ve herhangi bir faaliyette bulunmadıkları gizli kitmân dönemidir. İlk İbâdîlerin tamamı bu şekilde yaşamışlardır.

Görüldüğü gibi imametın bazı sebeplerden dolayı aralıklarla kesintiye uğraması, İbâdîler için olağan bir durumdur. Bu dönemler imametın yeniden tahakkuk etmesi için bir fırsat olarak görülmüştür. Gerekli şartların sağlanması halinde ise imamet açığa çıkarak ilan edilir.³⁶⁸

3.8.2. Şurât veya Şirâ

İmamet çeşitlerinden biri olarak karşımıza çıkan şirâ, İbâdiyye'nin kadim uygulamasıdır.³⁶⁹ Kelime anlamı satmak olup çoğulu ise şurât'tır. İbâdî ıstılahında şirâ, alışveriş anlamına gelmektedir. Yani nefislerini Allah için satmalarına karşılık Allah da onlara Cenneti verecektir.³⁷⁰ Kur'an-ı Kerim'deki bazı ayetlerden esinlenerek bunu ilke haline getirmişlerdir. Örneğin: "İnsanlardan öylesi vardır ki, Allah'ın rızasını

³⁶⁵ Amr Halîfe en-Nâmî, 197.

³⁶⁶ Ateş, "İbâdî İmamet Anlayışı", s. 22.

³⁶⁷ Amr Halîfe en-Nâmî, 197.

³⁶⁸ Öz-Avni İlhan, "İmâmet", TDV İslam Ansiklopedisi, TDV Yay., İstanbul 2000, Cilt: 22, s. 201-203.

³⁶⁹ Zühre Tağlât, 259.

³⁷⁰ Amr Halîfe en-Nâmî, 191; Muhammed Salih Nâsır, s. 160.

kazanmak için kendini feda eder.”³⁷¹. “Allah, kendi yolunda çarpışırken öldüren ve öldürülen müminlerin canlarını ve mallarını, karşılığında cennet vermek üzere satın almıştır.”³⁷²

Hâricîlerin en önemli ilkesi hatta davalarının amacını yansıtan şurat, ilk zamanlardaki anlamına uygun bir şekilde imamet çeşitleri arasına alınmıştır. Devlet kurma tecrübesini İbâdîler ile elde eden Hâricî şurat anlayışı, imamet nazariyesinin önemli bir parçası haline gelmiştir. Cennete ulaşmak için Allah yolunda kişinin canını feda etmesi anlamına gelen şurat³⁷³, Hâricî anlayışın temel akidesini ifade eder. Girdikleri bu yolda kendilerine motivasyon kaynağı olmaktadır. Zira Allah’ın rızasını kazanmak uğruna mücadele etmeleri, O’nun dinini yeryüzüne egemen kılmak istemeleri, şurat anlayışının bir yansımasıdır. Tek gayeleri zulmü ortadan kaldırmaktır. Bunun için geri adım atmazlar. Hakkın ihyasını sağlayıp batılı yıkmadan evlerine dönmezler. Bu uğurda ölmekten imtina etmezler. Ancak cihada gitmeden önce geri dönme niyeti taşırlarsa o zaman evlerine dönebilirler. Bunu yaparken de dünyalık bir menfaat ya da beklenti içerisine girmezler.³⁷⁴

Şurât inancının en önemli faydası, her durumda da Hâricîlerin zafer kazandıklarını ifade etmesidir. Eğer meşru devleti kurarlarsa yeryüzüne Allah’ın hakimiyetini sağlamış olurlar. Bunu başaramadıkları takdirde dünyada kaybedecek bir şeyleri olmadığını bildikleri için mücadeleleri kararlı olmuştur. Kazandıkları ise ahirettir. Tamamen yok olmakla karşı karşıya kalsalar bile bu davadan vazgeçmeyip, emr-i bi’l-ma’ruf ve’n-nehyi ani’l-münker’e ölene bağlı kalacaklarına dair Allah’a söz vermişlerdir. İşte bu Hâricî düşünce daha sonra İbâdîlerle beraber şurat inanç boyutundan somutlaşarak devlet yönetim çeşitlerinden birisi olmuştur.

Toplumda adaletin kaybolup zulmün egemen olması Şirâ’nın icrasını gerektirir. Ancak bu işte gönüllülük ve aşk esastır. Yani mecburi değil ihtiyari bir görevdir.³⁷⁵ Dolayısıyla vacip veya farz olarak değerlendirilemez.³⁷⁶ Eğer Şirâ’ya zorunluluk telakki eden bir topluluk olursa o zaman üzerlerine vacip olur.³⁷⁷ Tabii nazariyatta isteğe bağlı gibi görünse de pratikte bütün Hâricî-İbâdîler şurat inancının

³⁷¹ Bakara, 2/207.

³⁷² Tevbe, 9/111.

³⁷³ İbn Zekvân, 40; Züheyr Tağlât, 259.

³⁷⁴ Amr Halife en-Nâmî, 193.

³⁷⁵ Züheyr Tağlât, 258.

³⁷⁶ Züheyr Tağlât, 259.

³⁷⁷ Amr Halife en-Nâmî, 193.

gereklerini yerine getirmişlerdir. Zira Şirâ'sız bir imamet kurmaları olanaksızdır. Çünkü Şirâ, zuhûr imametine geçişte bir köprü vazifesi görmektedir.³⁷⁸ Üstelik Şurat fikri huruç ile birlikte kullanılmaktadır. Ubeydullah b. Ziyad'ın Müslümanlara olan zulmü, huruç etme düşüncesini doğurmuştur.³⁷⁹ Yani huruç, bir anlamda şurata kapsamaktadır. Bu durumda zalime karşı isyan etme anlamına gelen huruç, Allah için canını feda etmeye dönüştüğünde şurat inancı ortaya çıkmaktadır. Böylece her Hâricî bir şurattır diyebiliriz. Çünkü Hâricî doktrini huruç fikri üzerine inşa edilmiştir. Şurat da bu durumda Hâricîlerin mihenk taşı olmaktadır. Her ikisi de birbirini tamamlar niteliktedir. Zaten Hâricîler arasında gönüllülük ve içten bağlılık çok önem verilen bir şeydir. Ama aşırı Hâricîler olan Ezârika, bu durumu istismar ederek insanları katletmiştir. Onlara göre şirâ, ferdi bir zorunluluktur. İbâdîler ise şuratin esaslarına uygun hareket ederek gönüllü olmayan kimseye zor kullanmazlar. Ezârika gibi insanlara korku vermek için değil, zulmü engellemek için huruç ederler. Hem de durduk yere insanlara savaş açmazlar, ancak kendilerine kılıç çekenlere karşılık verirler.³⁸⁰

Bunun yanında şirâ imametini kabul etmeyen kimse de toplumdan uzaklaştırılmaz. Bu kişiden beri olunmaz.³⁸¹ Şirâ, emr-i bil maruf ve nehyi anil münker için gayret etmektir. Zalim imamı değiştirmek için insanları teşvik etmektir. Ancak can ve malları tehlikeye atılmadan yapılması gerekir. Çünkü insanları korkutmak caiz değildir. Şayet böyle yapılırsa şirâ hükmünden ayrılarak hırabe (eşkıyalık) hükmüne geçmiş olurlar. Şirâ, zalim imamı öldürmeyi istemek veya zulmü ortadan kaldırmaktır.³⁸² Zalim imamdan sonra hemen adaletli ve faziletli bir imam seçerler. Zira hükümler imamsız uygulanamaz. Seçtikleri imamla birlikte zalim sultana karşı harekete geçerler. Onu adaletli olmaya, hakka ve Kur'an'daki hükümlerle amel etmeye davet ederler. Şirâ, istisnai durumlarda mecbur bırakılır ve haksız düzene karşı öfkeyi ifade eder. Zulüm ve fesada karşı ayaklanmayı ilan etmektir. Aynı şekilde güç kullanarak haksız nizamı değiştirmeyi ve alternatif siyasi gücü yaymayı hedefler. Metodları şeriatı esas almaktır.³⁸³

³⁷⁸ Amr Halife en-Nâmî, 193.

³⁷⁹ Muhammed Salih Nâsır, s. 160.

³⁸⁰ Amr Halife en-Nâmî, 194.

³⁸¹ Züheyr Tağlât, 259.

³⁸² Ebû Bilal Mirdas b. Üdeyye şira imamı ünvanıyla zalim imama karşı ayaklanmıştır. Bkz. İbn Sellâm, 68.

³⁸³ Züheyr Tağlât, 259.

Şirâ imametinin gerçekleşmesi için en az kırk kişi olması gerekir. Aksi takdirde ayaklanma yapılmaz. Bu noktada kendi içlerinden bir komutan seçmekle mükelleftirler. Bu imamın otoritesi sadece kendisine tabi olanlar için geçerlidir. Yani imameti bütün İbâdîleri kapsamaz. Göreve “Şari” sıfatıyla başlar. Ona biat edenler ölünceye kadar savaşıacaklarına dair söz verirler. Zulmü ortadan kaldırıncaya kadar cihatlarından vazgeçmezler. Bir görüşe göre de üç kişi kalıncaya kadar çarpışırlar. Bunun için de takiyye yapmaları caiz değildir. Çünkü canlarını Allah’a kurban etmişlerdir. Bu yola çıkanların evleri kılıçlarını salladıkları mekanlardır.³⁸⁴

Şirâ uygulaması, ilk defa şuratın atası sayılan Ebû Bilal Mirdâs b. Üdeyye tarafından yapılmıştır. Böylece Ebû Bilal, kendinden sonraki şurat imamlarına da, görevin sorumlulukları hakkında örneklik teşkil etmiştir. Bunlar; şeriatın tatbiki ve malların tahsili şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bunun yanında Ebû Bilal, şurat topluluğuna katılacak olan kimselerden; Allah rızası için cihada çıkıldığı için dünyanın unutulması gerektiğini, ölene kadar davasından vazgeçmeyeceğine dair söz verdiğini ve ailesiyle vedalaşarak bu işten geri dönüşün olmayacağını onlara anlatmasını istemiştir. Bu şekilde şurat ehline katılmanın nefse ağır gelen boyutlarda şartlarını açıklamıştır. Buna göre de en güçlü ve en güvenilir olan Müslümanlar şurat ehline dahil edilirdi.³⁸⁵ Bununla birlikte İbâdîler, zuhûr imamı yokken şirânın en faziletli ve en şerefli cihat olduğunu düşünmektedirler.³⁸⁶

3.8.3. Difâ’

“Savunma” anlamına gelen bu kavramın İbâdî anlayışında önemli bir yeri vardır. Ancak zuhûr imametinden bir derece aşağıda bulunur. Çünkü zayıf duruma gelen devlet, zuhûrdan savunmaya intikal eder. Zuhûr aşamasında olduğu gibi bu dönemde Müslümanlar, devlet kuracak yeterli güce henüz ulaşamamışlardır.³⁸⁷ Bu durumda yaptıkları faaliyet, Nehrevan savaşında olduğu gibi İbâdî cemaatini koruma iç güdüsüyle tehditkar düşmanlara hücum etmektir.³⁸⁸ Bu hücum, savunma amaçlı yapılır.

İbâdîler’in kendilerini savunmak için geliştirdikleri bu teoriye göre, düşmanların saldırısı veya saldırma ihtimali bulunduğu vakit aralarından ehil birisini

³⁸⁴ Amr Halife en-Nâmî, 193; Muhammed Salih Nâsır, 160; Züheyr Tağlât, 258.

³⁸⁵ Amr Halife en-Nâmî, 192; Muhammed Salih Nâsır, s. 160.

³⁸⁶ Amr Halife en-Nâmî, 193; Züheyr Tağlât, 258.

³⁸⁷ Muhammed Salih Nâsır, 159.

³⁸⁸ Ateş, *Kendi Kaynaklarından İbâziyye*, s. 167.

bu savaşları komuta etmesi için imamete getirirler. Bu durum zuhûr aşamasında olduğu gibi yapılması gereken vucubiyettir. İmam'da bulunması gereken özellikleri sayarken şecaat, ilim ve zeka sahibi olması gerektiğini vurgulamıştık. Askeri zeka ve savaş kabiliyeti savunma döneminde son derece önemlidir. Zira İbâdî toplumunun geleceği bu döneme bağlıdır. Bu noktada eğer başarı sağlanamaz ise sistem çok ciddi bir hasar alır. Devletin kurulacağı zuhûr aşamasına geçiş sürecinde büyük bir gecikme yaşanabilir ve tekrardan kitmân dönemine dönerek gizli yapılanmaya gidilmesi mecburi bir hal alabilir. Hatta İbâdî toplumu dağılma tehlikesiyle karşı karşıya kalabilir. Bundan dolayı İbâdî imametinin müdafaası Müslümanlar için zaruridir. Aynı zamanda zalim otoriteye bir baş kaldırış³⁸⁹ olarak nitelendirilebilir.

Burada seçilen imamın yetkileri zuhûr dönemindeki devlet başkanıyla aynıdır. İmama itaat hususunda Müslümanlar diğer safhalarda olduğu gibi tam güvenme ve bağlanma sağlamalıdır. Bu durum imamın en doğal hakkıdır. Ancak imamın görev süresi savaş bitinceye kadardır. İmamlığının fiilen sona ermesiyle Müslümanlar içinde bulundukları döneme göre yeni bir halife seçerler.³⁹⁰ Bu karar imamın değil Müslümanların hakkıdır. Yani imam, makamında kalma konusunda ısrarcı olamaz. Bir diğer kanaate göre de kayıtsız şartsız imamlığa devam etmesi caizdir.³⁹¹

Görüldüğü gibi İbâdî imamet nazariyesi, hiçbir şartta imamsız kalınmasına müsaade etmemektedir. Ayrıca her dönemin şartlarına göre imamın ve devletin görevleri de değişmektedir.

Difâ', İbâdîler açısından bir an önce atlatılması gereken hassas bir dönemdir. Bu aşama kendi içinde riskler barındırır. Buna karşılık devletin kurulmasına yaklaşıldığı için de sancılı bir süreç olarak adlandırılabilir. Bunun sebebi faaliyetlerin tamamlanıp zuhûr aşamasına yükselerek ciddi bir siyasi adım atmış olmalarıdır. Herkesin malumudur ki, bir devletin kurulması için atılan ilk adım çok zor olabilmektedir. Bunun için teşkilatlanmanın daha önceden planlanması işleri kolaylaştırır. Dolayısıyla bu geçiş döneminde dikkatli hareket etmeleri gerekir. Aksi takdirde çalışmalar en başa dönebilir. Aynı zamanda İbâdîler, burada siyasi, askeri ve toplumsal güçlerini ve hazırlıklarının ne kadar yeterli olduğunu görmektedirler.

³⁸⁹ Amr Halife en-Nâmî, 191.

³⁹⁰ Cuperly, 447.

³⁹¹ Amr Halife en-Nâmî, 190; Muhammed Salih Nâsır, 159.

İbâdiler, difâ' sisteminin yürürlüğe girmesi için iki önemli gerekçe sunarlar.³⁹² Bunlardan ilki, düşmanların İslam toplumuna zor kullanarak egemenlik kurmasıdır. İkincisi ise mevcut imamın istikametten ayrılarak halk nezdinde güvenini yitirmesi, buna bağlı olarak otoritesini kaybetmesiyle fitne ve anarşinin önünü alamamasıdır. Böyle olunca imamın zulüm yollarına başvurması da kaçınılmaz olur. Tam bu sırada Müslümanlar olağanüstü hal ilan ederek toplanır, meşruiyetini kaybeden imam görevden alınır ve yeni bir imam göreve getirilir.

İmamın en önemli görevi, savaş sırasında sabırlı ve kararlı olup, orduyu iyi bir şekilde kumanda etmesidir. Bir de mevcut durum hakkında toplumu bilgilendirmeli sonrasında ise seferberlik ilan ederek gücü yeten herkesi savunmaya davet etmesi gerekir. Zira bu durumda eli silah tutan herkesin orduya katılması farz-ı ayn'dır.³⁹³

İbâdî kaynaklarda geçen bilgiler, Abdullah b. Vehb er-Rasibi'nin ilk savunma imamı³⁹⁴ olduğunu belirtmektedir. Bunun yanında Mağrib'de Ebu'l-Hattâb'ın imametini hayata geçirebilmek için şehit olana kadar Emevilerle çarpışan Ebu Hatim el-Melzuzi de difâ' imamıdır. Yine Ebu Hazer Yağla b. Ziltaf'ın savunma imamı makamında Rüstemî imametini Fatimî tehdidinden korumaya çalışması örnek olarak verilebilir.³⁹⁵

3.8.4. Zuhûr

Muhammed b. Yusuf Ettafeyyîş'in açıklamasına göre şer'i hukukun uygulandığı imamet-i kübra³⁹⁶ olan Zuhûr, kelime olarak "ortaya çıkmak" anlamına gelir. Bu kavramın İbâdiler'de uyandırdığı anlam ise, hak, adalet ve ehillerinin ortaya çıkarak hükümlerinin galip gelmesi uğruna mücadele etmesidir. Böylece hak gelip batıl zail olur.³⁹⁷ Bu da İbâdiler için hayalini kurdukları imamet kurumunun gerçeğe dönüşmesini ifade eder. Hakimiyeti ele alıp güçlendikleri an, müstakil imametlerini ilan etmeleri konusunda da aceleci davranırlar. Daha önce söylediğimiz gibi imametın tesisine farziyet arz etmeleri, şartların oluşması halinde beklemlerini engellemektedir. Ancak bu aceleci tavır diğer Hâricîlerde olduğu gibi bilinçsiz bir şekilde değil, aksine planlı ve projelidir.

³⁹² Muhammed Salih Nâsır, 159.

³⁹³ Muhammed Salih Nâsır, 159.

³⁹⁴ Ettafeyyîş, 77.

³⁹⁵ Amr Halife en-Nâmî, 191.

³⁹⁶ Ettafeyyîş, 76.

³⁹⁷ Muhammed Salih Nâsır, 158.

İslam toplumlarının her daim adil bir devleti hak ettiği gerçeği, Hz. Peygamber'den (s.a.v) bize miras olarak kalmıştır. Bunu sağlama yolunda ciddi bir çaba gösterilmeli ve gerekirse devlet için can feda edilmelidir. Bu konuda İbâdîler gerçekten hiç çekimser değillerdir. Devletin icra edilemediği dönemlerde karamsarlığa kapılmamalı ve sebatla çalışılmalıdır. Çünkü temel Hâricî ilkesine göre vazgeçmek asla kabul edilebilir bir şey değildir. Nitekim bu inatçı özellikleri sadece savaş ve münazara sırasında değil, devlet olabilme yönünde de onları başarıyı götürmüştür. Bu arzuya, iki büyük devlet olan Emeviler ve Abbasiler ve de iki büyük kavim Kureyş ile Haşimi bile engel olamamıştır. İşte azmetmenin meyvesini kendi inşalarının ürünü olan Uman ve Mağrib'de devletleşerek almışlardır.

Zuhûr döneminde imameti tesis etmenin bazı koşullara bağlı olduğu İbâdî müellifler tarafından aktarılmaktadır. Bunlar: silah, binek, ilim ve ekonomidir.³⁹⁸ Buna göre, Müslümanlar silah ve ordu bakımından yeterince güçlü duruma gelmeleri gerekir ki devlet içerden ve dışardan gelebilecek saldırılara karşı dirayetli durabilsin. Ordunun ihtiyaçlarını karşılayabilecek ve devlet işlerini yürütebilecek ekonomik kaynağın temin edilmesi de, imametın ayakta durabilmesi adına çok mühimdir. Toplumun refah seviyesini yükseltmek ve zengin-fakir dengesini sağlamak, Bedevi hayat şartları göz önüne alındığında iç güvenliğinin korunması için hassas bir terazidir. Zira İbâdî imametinin tarihine bakıldığında en büyük düşmanının dışardan değil içeriden çıktığı anlaşılmaktadır. İç isyanları azaltmanın veya bastırabilmenin püf noktası ekonomiden geçer. Keza Hâricî isyanlarının arka plandaki yüzleri ekonomik temellidir. Bunun yanında ilim, diğer hepsinden daha çok önem verilen bir husustur. Çünkü ilme değer vermeyen toplumlar bilimde ve sanatta ilerleyemez. Bu da kısa sürede devletin yıkılmasına sebep olur. Zaten İbâdî imamlarının ilimde ne kadar derin oldukları bilinmektedir.³⁹⁹ Örneğin Ebû Ubeyde'nin "Hameletü'l-ılm" meclisi, İbâdîler'in ilme verdikleri değeri yansıtmaktadır. Böyle olmasaydı herhalde sonları Ezârîka ve Necedât gibi tarihin tozlu sayfalarına karışardı. Böylece ilim temelli hazırladıkları imamet doktrini teoride olduğundan çok sahada başarıya ulaşmıştır. Açıkçası geliştirdikleri imamet anlayışının mayasını ilimle değil, aşırı Hâricîler gibi salt kılıçla tuttursalardı gönülleri kazanıp uzun soluklu devletler yaşatamazlardı. Üstelik ilim şartının imamda

³⁹⁸ Muhammed Salih Nâsır, 152-153.

³⁹⁹ Rüstemi imamı Ebu'l-Yakzan'ın öncülüğünde kıymetini yitiren ilim, tekrar canlanmıştır. Zira onun döneminde Mu'tezili ve İbâdî alimleri münazara etmek için Mina nehrinde bir araya gelmişlerdir. Bkz. Berrâdi, 208.

bulunması gerektiğini daha önce söylemiştik. Anlaşılan o ki, İbâdîler’de her yol ilme çıkmaktadır. İşte bir devletin ayakta durmasını sağlayan üç temel sac ayağı; ilim, ekonomi ve adalettir. İbâdîler’de bu şartları yerine getirince tarihteki yerleri daha da önem kazanmaktadır.

Zuhûr döneminin gelip imamın seçilmesi için gerekli ortamın ne zaman oluşacağını Şeyh Ettafeyyîş şu şekilde dile getirmiştir:

“Müslümanlar,

Sayı, donanım ve mal sahibi olunca,

Allah’ın dini hakkında, emirlerinin yerine getirilmesi ve kanunları ile ilgili yeterli bilgi elde edilince,

Sahip oldukları mal ve ilim, onları başlarına gelecek olaylara ve musibetlere karşı yeterli kıldığında, aralarından din işlerini idare edecek en faziletli kişiyi imam olarak seçmeleri gerekir”.⁴⁰⁰

İbâdîlerin bu süreçte seçmiş olduğu imama “zuhûr veya biat imamı” denir.⁴⁰¹ İbâdîler’in imamdan beklentileri bize, siyasi veya toplumsal yaşam ile din arasında keskin çizgilerin olmadığı, bilakis din-devlet ilişkisine bir bütün olarak baktıklarını anlatır.

İlahi kanunların ancak bu safhada uygulanabilir⁴⁰² olması bu aşamanın ehemmiyetini anlatmaktadır. Dolayısıyla zuhûr, imam ve Müslümanların muhafaza etmekle yükümlü olduğu bir dönemdir.⁴⁰³ Dinin esaslarını en güzel şekilde yerine getirecek olan imam, zuhûr döneminde kendisiyle sözleşme yapılarak seçilir.

İbâdîler tarafından Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer’in hilâfetleri zuhûr dönemleri olarak kabul edilmektedir.⁴⁰⁴ Zuhûr dönemine yine Rüstemîler ve Uman devletleri örnek olarak verilebilir.

⁴⁰⁰ Muhammed Salih Nâsır, 158.

⁴⁰¹ Muhammed Salih Nâsır, 158-159.

⁴⁰² Muhammed Salih Nâsır, 158.

⁴⁰³ Amr Halîfe en-Nâmî, 190.

⁴⁰⁴ Amr Halîfe en-Nâmî, 190.

3.9. Dâr Kavramı ile İlgili Görüşleri

İbâdilerin imamet anlayışları ve siyasal görüşlerinin uzantısı olarak “dâr” kavramı önemli bir muhteva kazanmaktadır. İbâdilerin aslında bir diğer özelliği, ilk defa “dâr” kelimesine siyasal ve coğrafi bir anlam yüklemeleridir.⁴⁰⁵

“Dâr” kavramı, “büyük mesken, konak, şehir, yurt, ülke ve vatan” anlamlarına gelmektedir.⁴⁰⁶ Müslüman kimsenin yaşadığı yerin siyasi olarak ne durumda olduğu İbâdiler için önem arz etmektedir. Bu durumda İbâdiler, vatanlarıyla orada bulunan hükümeti ilişkilendirerek diğer fırkalardan ayrılmışlardır.

İbâdiler’e göre zalim bir sultanın emri altında yaşamamanın caiz olduğunu daha önce belirtmiştik. İşte bu yaşayışın mahiyeti konusunda farklı davranışlar sergilemişlerdir. Yani yaşadıkları yerlerin siyasi durumuna göre yurtlarını adlandırmışlardır. Bunu yaparken sultan’ın, ordunun veya halkın inanç durumunu, yani müslüman veya müşrik olmalarını esas almışlardır.

Bu anlamda İbâdiler, “dâr” kavramı ile ilgili dört farklı görüş ileri sürmüşlerdir. Bunlar: Hem Sultânı hem de ordusu İslâm olan dar, dâru’l- İslâm’dır, Müslümanların vatanıdır, İslâm ümmetidir ve Allah’ın kitabıyla hükmeden Müslüman bir devlettir. Sultânı ve ordusu Müslüman olmakla beraber zulüm üzere olan dar hususuna gelince burası da dâru’l-İslâm’dır. Vatan olarak Müslüman vatanı, halkı İslâm ümmeti ve Müslüman devletidir. Burada Sultânın İbâdî olması ya da olmaması durumu değiştirmez. Sultânı müşrik halkı Müslüman olan dar (yurt): Dâr-ı İslâm’dır ama müstemlekedir. Sultânı ve ordusu müşrik olan dar: Dâr-ı şirktir. Orada şirk hükümleri câri olur.⁴⁰⁷

Dâru’l-İslâm ve Dâru’l-Hicre kavramları eş anlamlıdır. Buralar İbâdî imametinin bulunduğu yerler olduğu için zuhur dönemi yaşanmaktadır. Bundan dolayı burada takıyye yapmak caiz değildir. Çünkü burası dâru’l-aleniyye’dir. Burada İbâdî inançları açıktan yaşanır. Bu durumda dâru’l-aleniyye’nin zıttı dâru’t-takıyye’dir.

3.9.1. Dâru’t-Tevhid

Tevhid toprağı anlamına gelen Dâru’t-Tevhid, dâru’l-İslâm ve dâru’l-Adl kavramları ile bağlantılı olup aralarında ufak bazı farklar mevcuttur. İbâdiler,

⁴⁰⁵ Sarıkaya, 102; Yıldız, *Hâriciliğin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 174.

⁴⁰⁶ İbrahim Çelik, “Dâr”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, cilt: 8, TDV Yay., İstanbul 1993, s. 482.

⁴⁰⁷ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye Dirâse Murakkeze*, s. 48; Önemli, 242-243.

muhaliflerinin bulundukları yerleri iman yurdu değil, dar-ı tevhid bölgesi olarak isimlendirirler. Ancak buradaki idareciler ve orduları zulüm bölgesi olduğu için buralara dâr-ı harp, dâru'l-bağy veya dâru'l-küfr demişlerdir.⁴⁰⁸ Aynı zamanda dâru't-tevhid, nimet küfrü içinde yaşayan Müslümanların yaşadıkları yerler için kullanıldığı gibi, kendi yaşadıkları yerler için de kullanılır.⁴⁰⁹ Harp bölgesine de cihad ilan edilmelidir. Çünkü imamın görevlerinden birisi, diğer Müslümanları, muhaliflerini veya düşmanlarını gerçek İslam'a yani kendi imametlerinin sancağı altında yaşamaya davet etmelidir. Bu çağrıyı reddedenlere karşı ise cihad ilan etmek zorundadır. Zira cihad etmek İbâdi nazariyesinin temel taşlarından birisidir. Hatta imanın bir parçası olarak her Müslümanın üzerine vacip bir vecibedir.⁴¹⁰ Ancak burada aşırı Hâricîler'in cihattan anladığı isti'raz gibi şiddet ve anti demokratik bir tavır söz konusu değildir. Yine burada cihad edilen taraf muhalifleri değil, onları yöneten zalim idarecilerdir.

Ezârika'ya göre buradan hicret edilmeli ve asla burada ikamet edilmemelidir. Zira onlar, burada oturanları tekfir etmişlerdir.⁴¹¹ Necedât ise Hâricî olmayan Müslümanların arasında oturmanın caiz olduğunu ancak huruç etmenin efdal olduğunu belirtir. Sufriyye, burada ikamet etmenin caiz olduğunu savunur. İbâdîler ise idarecileri hariç buradakilerin müşrik değil, Müslüman olduklarını sadece zulüm altında yaşadıklarını belirttikten sonra burada oturmanın caiz olduğunu söyler.⁴¹²

Abdullah b. İbâd, nimet küfrü içinde olanın mümin olmamakla beraber müşrik de olmadıklarını, muhaliflere ancak "Muvahhid" denilebileceğini ve oturdukları bölgeye de "Daru't-Takıyye" değil, "Daru't-Tevhid denilebileceğini ileri sürerek Allah'ı inkar edenle, suç işleyeni aynı muameleye tabi tutulmayacağına dair ayrı bir incelik getirmiştir.⁴¹³

İbâdî anlayışta *dâru'l-İslam* olarak adlandırılan coğrafya, halkı ve yöneticisi Müslüman olan coğrafyadır. Bu coğrafyanın yöneticisi, seçim ve istişare ile iktidara gelir. Burada imama itaat farzdır. Ancak istikametten ayrılıp fisk üzere olursa kendisine huruç edilir. Burası İslam vatanı olduğu için yöneticisi meşru şekilde tayin edilmiş ve Allah'ın kanunlarına göre hareket etmektedir. Burası adalet ve tevhid

⁴⁰⁸ Eş'arî, 166; Şehristânî, 131.

⁴⁰⁹ Yıldız, *Hâricîliğin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 174.

⁴¹⁰ Fıglalı, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, s. 122.

⁴¹¹ İbn Zekvân, 73.

⁴¹² Fıglalı, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, s. 123.

⁴¹³ Fuat Kavukçu, *Hâricîliğin Doğuşunda Kelami Motifler*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Bursa, 1984, s. 66.

yurdudur. Eğer ülke Müslüman ama devlet başkanı gayri meşru bir şekilde yönetime geçip buna rağmen Allah'ın hükmüyle hükmederse, burası İslam yurdudur. Ancak veraset yoluyla başa geldiyse bu imamın suçu değildir. Bu hatalı seçime rağmen imam iyi niyetiyle bir netice elde etmeye gayret edip tevhid ve adaletle yönetim sürdürüyse burası da Müslüman diyarıdır.⁴¹⁴

Halkı da imamı da müslüman olup ve de meşru yolla iktidara gelen bir yönetici Allah'ın hükümlerinden sapar ise burası da İslam yurdudur. Burada zulüm ve bağy vardır. Bununla beraber imama itaat farzdır. Ancak fitne emniyeti varsa zalim imama huruç etmek caizdir. İyiliği emredip kötülükten sakındırmak burada farzdır.⁴¹⁵

Halkı müslüman olup imamı da şeriaten farklı bir şekilde iktidara gelmiş veya kriz, kaos ve siyasi istikrarsızlıktan dolayı başa gelmiştir. Allah'ın hükümlerini uygulama konusunda ihmalkar davranarak şeriate bağlılık noktasında zaaf göstermiştir. Böyle bir yer de İslam yurdudur. Burası Dâr-ı sultandır. Fakat burada da bağy ve zulüm ve düşmanlık vardır. İmama itaat vacip olmakla birlikte huruç etmek caizdir. Emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i ani'l-münker prensibini işletmek vaciptir.⁴¹⁶

3.9.2. Dâru'l-Küfr

Dâru'l-küfr, halkı ve yöneticisi kafir olarak düşünülen toprak parçasıdır. Burada sultan'ın ordugahı, bağy kampı olarak görülür. Dâru'l-küfr'de yani sapkınlık içinde bulunanların içinde yaşayan Müslümanlara Allah takıyye yapma ruhsatı vermiştir.⁴¹⁷ Burası İbâdilere muhalefet eden sultanın bulunduğu yerdir. Bu kavramla aynı anlam ifade eden bir başka isim ise dâr-ı harb'tır. Dâru'l-Küfr kavramı diğerlerinin zıttı niteliğindedir. Sadece siyasal iktidarın sahip olduğu zalim sultanların yurtları için kullanılır. Dâru'l-küfr kavramı bu konuda merkezde yer aldığı için dâr kavramlarının hepsi bunun etrafında açıklanır.⁴¹⁸

3.9.3. Dâru't-Takıyye

Dâru't-takıyye ise, İbâdiler'in inançlarını gizledikleri kitman dönemlerinde bulundukları yurttur. Takıyye yapmak ve gayrimeşru iktidarların hakimiyetinde yaşamak caiz olduğu için burası bu şekilde daru't-takıyye olarak isimlendirilmiştir.

⁴¹⁴ Ali Yahya Muammer, *el-İbâdiyye beyne 'l-Firaki 'l-İslâmiyye*, Uman, 1992, Cilt 2, s. 61-62; Bükeyr b. Belhâc Va'lâ, I, 311-312.

⁴¹⁵ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye Dirâse Murakkeze*, s. 62-63; Bükeyr b. Belhâc Va'lâ, I, 312.

⁴¹⁶ Bükeyr b. Belhâc Va'lâ, I, 313.

⁴¹⁷ İbn Zekvân, 101; Bükeyr b. Belhâc Va'lâ, I, 311.

⁴¹⁸ Yıldız, *Hâricîliğin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 174.

Esasında İbâdiler, muhaliflerinin bulunduğu ancak iktidarın zalim olduğu yerleri tevhid diyarı olarak adlandırmışlardı. Burada takıyye yapma durumunda oldukları için burası aynı zamanda daru't-takıyye'dir. Burada şirke davet eden ve bunu benimseyen kimse hariç, gizlilik halinde olan muhaliflerinin öldürülmelerinin ve sürülmelerinin haram olduğunu söylerler.⁴¹⁹ Bu durumda İbâdî olmayan bir yönetim altında yaşamak, onlar için meşru hale gelmektedir.

Muhaliflerin oturduğu bölgelere dâru'l-harb veya dâru'l-cihad dendiği halde, "kaade"ye taraftar olanlar çoğalmaya başlayınca bazı değişiklikler ve gelişmeler mecburi bir hal almıştır. Kavramların anlam alanlarında ince farklılıklara gidilerek cihad edilmesi gereken bölgelere dâru't-takıyye denmiştir. Bu terim içinde muhaliflerin muhtemel düşmanlar olduğu telakkisi vardır. Evlenme ve akrabalık bağlarına yer verme inancı taşıyanlara da dâru't-tevhid denmeye başlanılmış, böylece İbâdî olmayanları düşman kategorisine almamışlardır. Sonuçta günahkarı fiiliyatta toplumlarından sürüp çıkarmanın imkansızlığını anlamışlardır.⁴²⁰

Dâru't-takıyye'de yaşayan İbâdiler, normal şartlarda seçtikleri gerçek imamdan yani zuhur imamından ayrı tutmak için takıyye yurdunda faaliyetlerine devam etmelerini sağlayacak olan imama *imamu'd-difâ* ünvanını vermişlerdir.⁴²¹

Dâru't-takıyye ile ilgili olarak İbâdiler arasında kullanılan kavramlarda kullanılan tevhid ve adalet sıfatları dikkat çekmektedir. İbâdiler'in imamet hakkında ne kadar görüşü varsa her yerde karşımıza "adalet" kelimesi çıkmaktadır. Öyle anlaşılmaktadır ki, İbâdiler'in İslam'dan ve imametten anladıkları en önemli şey adalettir. Adil bir hayat ve yönetim arzusunda olmaları, yurtlarını isimlendirirken bile kendisini göstermektedir.

Bu kavramlarda dikkatimizi çeken bir durum söz konusudur. Buna göre İbâdiler'in imamet hakkındaki görüşleri özellikle de imam seçiminde şura ve istişarenin uygulandığı yerleri Dâru'l-İslam olarak adlandırmalarıdır. Öyle ki kendi devlet nazariyelerini işletebildikleri diyarları tevhid ve adalet yurtları saymışlardır. Farklı usullerde seçilen ve yönetilen ülkeleri ise küfür sıfatıyla nitelendirmişlerdir. Dolayısıyla İbâdî olmayan bir idare hakimiyetinde yaşamayı haklı gösterebilmek için

⁴¹⁹ Eş'arî, 166.

⁴²⁰ Kavukçu, 67.

⁴²¹ Cihat Kullay, *Hâricilikte Hurûc, Ku'ûd, Hicret*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale, 2007, s. 41.

bu tabirleri kullanmışlardır.⁴²² Böylece Ezarika'nın katı ve evrenselliğe aykırı dâr görüşlerini yumuşatma yoluna gitmişlerdir. Farklı idareler altında yaşayabilme yönlerini geliştirmiş olmasalardı muhtemelen yüzyıllar boyu kimliklerini koruyamazlardı. Bir de daru'l-küfr gibi İbâdi olmayan imametleri gayrimeşru saymaları çeşitli imamet doktrinlerinin keşfedilmesine engel teşkil edebilecek bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

3.10. Hicret

“Terk etmek, ayrılmak, ilgisini kesmek” anlamlarına gelen hicret kavramı, ıstılahe olarak gayrimüslim ülkeden (dâru'l-harb) İslam ülkesine göçmeyi, özelde ise Hz. Peygamber'in ve Mekkeli Müslümanların Medine'ye göçünü ifade eder.⁴²³

İbâdiyye, hicretin “şirk bölgesinden iman bölgesine geçmek” demek olduğu görüşündedir. Ancak bu görüş, esas itibariyle Necedat'a aittir. Zira İbâdiler'e göre muhalifler müşrik olmadığı için hicret de söz konusu değildir. Üstelik Mekke'nin fethinden sonra hicret ortadan kalkmış ve yerini artık cihada bırakmıştır. Çünkü Hz. Peygamber (a.s), “Bugünden sonra hicret yoktur, fakat cihat ve iyi niyet vardır” buyurmuştur.⁴²⁴ Necedat ise kendi kavimlerinin yurdundan hicret etmeyi Hz. Peygamber'in Mekke'den hicretine benzeterek hicretin varlığını iddia etmişlerdir.⁴²⁵

Hicret, kuûd, tekfir, takıyye ve kitmân kavramları ile yakından ilgili olan bir terimdir. Çünkü zalim veya İbâdi olmayan bir idare altında yaşamayı meşru sayan İbâdiler, hicret görüşünü kabul ettikleri takdirde Ebu Bilal, İbn İbad ve Ebu Ubeyde'nin kuud fikrini hatta imamet doktrinlerini çökertmiş olurlar. Zira hicret etmeyen kaadeyi tekfir eden Necedat'tan artık farkları kalmaz.⁴²⁶ Esasen onlar da bu konuda farklı görüşlere sahip olup ihtilaf içerisindeyler.⁴²⁷ İbâdiler, hicret etme yerine siyasi olaylara karışmayıp usulca zalim idare altında yaşamayı ilke haline getirmiş oldukları için kimliklerinin özünü hicreti kabul ederek kaybetmek istemeyeceklerdir. Zira kitmân imametinin temelinde kuûd fikri yatmaktadır. Ayrıca İbâdiler, hicret eden kimseye de saygılıdırlar. Onları tekfir etmeyerek aşırı Hâricî görüşlerden ayrılırlar.⁴²⁸ Ancak kuûd edenle cihad edip hicret edeni bir tutmamışlardır.

⁴²² Watt, 36.

⁴²³ Ahmet Önkâl, “Hicret”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yay., İstanbul 1998, Cilt 17, s. 458-462.

⁴²⁴ İbn Zekvân, 75.

⁴²⁵ İbn Zekvân, 75; Kullay, 67.

⁴²⁶ İbn Zekvân, 78.

⁴²⁷ İbn Zekvân, 76.

⁴²⁸ İbn Zekvân, 98.

Zira Allah yolunda öldürülenlerin yerinde oturanlardan daha faziletli olduğunu dile getirmişlerdir.⁴²⁹ Bunun sebebini ise şurât inancının dolayısıyla da şîrâ imametinin önünü açmak şeklinde değerlendirmek mümkündür. İşte bu bakımdan hicret konusu önem arz etmektedir.

İbn Sellâm el-İbâdi, “günümüzde hicret, kötülüğü, kötülüğün hepsini terk etmektir. O da haramlardan korunmak ve şüphelerden sakınmaktır”⁴³⁰ şeklindeki sözleri, hicretin tanımının Hz. Peygamber’den sonra değiştiğini, dolayısıyla aşırı Hâricî fırkaların anladığı gibi yurtlarını terk etmek manasına gelmediğini izah etmektedir. Bizim değerlendirmemize göre İbâdiler’in hicret anlayışı, zuhur imametini ortaya çıkarabilmek için cihad etmek manasına gelmektedir.

Tarihi sürece baktığımızda da Rüstemîler devletinin kuruluşundan sonra bütün İbâdiler’in buraya hicret etmeyip, bulundukları yerlerde yaşamlarını sürdürdüklerine şahit olmaktayız. Böylece hicret anlayışlarının teorikle pratik arasındaki tutarlılığı burada görülmektedir.⁴³¹

3.11. İmamet Anlayışında Mezhep içi Farklı Yaklaşımlar

İbâdilerin imamet anlayışlarında genellikle ihtilaflı yaklaşımlar bulunmamakla birlikte, zamansal ve bölgesel olmak üzere ara sıra farklı görüşler ve bunların neticesinde istenmeyen çatışmalar yaşanmıştır. Sözünü ettiğimiz bu farklı yaklaşımlar, özellikle *efdal-mefdul nazariyesi* etrafında şekillenmiştir. Bu duruma örnek oluşturabilecek hadiseler ise Rüstemî ve Uman imametleri dönemlerinde karşımıza çıkmaktadır. Zira her iki devletin uzun süre tarih sahnesinde aktif bir şekilde rol almaları bu noktadaki en büyük etmendir.

Rüstemîlerin imamet dönemleri, İbâdilerin imamet anlayışlarını pratikte temsil etmektedir. Ancak uzun bir tarihe sahip Rüstemî devletinde vuku bulan bazı fikir ayrılıkları, imamet nazariyelerinin de yeniden inşa edilip revize edilmesine yol açmıştır. Tabii bu revizyonun tarihteki yansımaları olumsuzluklarla sonuçlanmıştır. Esasen İbâdiler, geçirdikleri bu sancılı dönemden sonra kısa bir toparlanma süreci yaşamış olsalar da Fatımîler tarafından Rüstemî imametinin yıkılmasına engel olamamışlardır. İşte Rüstemî devletinin yıkılış sürecini başlatan en baştaki etmen, imamet temelli *efdal-mefdul* tartışması olmuştur. Zira ikinci imam Abdülvehhab b.

⁴²⁹ İbn Sellâm, 23.

⁴³⁰ İbn Sellâm, 42.

⁴³¹ İrfan Aycan-Söylemez, *İdeolojik Tarih Okumaları*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2002, s. 63.

Abdurrahman döneminde Yezid b. Fendîn'in⁴³² öncülüğünde ortaya atılan, daha faziletli ve bilgili birisinin olması halinde başkasının imam olamayacağı görüşü, İbâdîler'i iki gruba ayırmıştır. Nükkâriyye hareketi denilen bu olay, İbâdî mezhebinde İbâdî bir imamın meşruluğunu sorgulayan ilk bölünme olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴³³ Burada dikkatimizi çeken en önemli husus, İbâdîler'in en güçlü imamet dönemlerinde böyle bir ayrılığın yaşanmış olmasıdır.

Asabiyet duygularının ön plana çıktığı kabilevi bir kimlik taşıyan Nükkâriye hareketine göre imamlar belli bir cemaate danışmadan herhangi bir karar alamadıkları gibi kendilerinden daha bilgili birisi çıktığında da görevlerini sürdürmeleri caiz değildir.⁴³⁴ Bu konuda uzlaşamayan Rüstemî İbâdîler'i, Basra İbâdî alimlerine meseleyi danışma kararı almışlardır. Basra meşayihinin verdiği karara göre "imamın karar verirken belli bir cemaate danışma şartı" ve "kendisinden daha efdal bir alim varken diğerinin imam olamayacağı şartı" reddedilmiştir. Böylece Basra'dan çıkan karar, efdal varken mefdulün imametinin caiz olduğu şeklindedir.⁴³⁵ Ancak genel imamet şartlarının o imamda bulunması halinde caiz olduğunu ifade etmişlerdir.⁴³⁶ Aynı zamanda Basra'daki İbâdî alimler arasında başta gelen Rebi' b. Habib, Abdülvehhab'ın imametini meşru kabul ederek fitnenin engellenmesi yolunda Rüstemî devletine destek vermiştir.⁴³⁷ Bu durumda Ebû Ubeyde'nin Basra'yı imamet hususunda danışma merkezi ve kurulan Rüstemî ve Uman imametlerini buradan yönetip takip etme noktasında bir merkez yapması, İbâdî imametlerinin uzun süre ayakta durabilmeleri noktasında belirleyici olmuştur.

Basra İbâdî alimlerinin İbâdî davetini korumak adına gösterdikleri tüm bu çabalar Nükkârîler'i fikirlerinden vazgeçirmemiştir. Çünkü Yezid b. Fendin gözünü Rüstemî imamlığına dikmiş, bunun için her yolu denemiştir. Böylece ilk ihtilafın sebebi, kabilevi duyguların ağır bastığı taht kavgaları şeklinde karşımıza çıkmaktadır.⁴³⁸

⁴³² Yezid b. Fendîn'in şura meclisindeki yedi kişiden birisi olması dikkat çeken bir husustur. Bkz. Dercîni, I, 48.

⁴³³ Bkz., Benras, 128-129.

⁴³⁴ Dercîni, I, 48; Arı, 92.

⁴³⁵ Dercîni, I, 49.

⁴³⁶ Cuperly, 431.

⁴³⁷ Dercîni, I, 55; Cuperly, 431.

⁴³⁸ Arı, 93.

İbâdîler'in "Nükkâriye" ve "Vehbiyye"⁴³⁹ şeklinde iki gruba ayrıldıkları bu olay, asabiyet duygularını harekete geçirmiş olmalı ki, iki grup arasında şiddetli çatışmalar yaşanmıştır. Bu tartışmalara Mu'tezile'nin bir kolu olan Vasılıyye⁴⁴⁰ grubu da dahil olarak imam Abdülvehhab'ın yanında yer almışlardır. Ancak daha sonra kendileri de Rüstemî devletine isyan etmişlerdir. Tüm bunlar İmam Abdülvehhab döneminde verasete geçilmesinin önünü açmıştır. Nitekim bu hadiselerden sonra Rüstemî imamet, verasete dönüşmüştür.⁴⁴¹ Dördüncü imam Ebu Bekir'in imamete geliş şeklinde veraset usulü kendisini göstermiştir. Ancak burada Nefûse ve diğer kabilelerin alimleriyle ve bu kabilelerin ileri gelenlerinden oluşan ehl-i hal ve'l-akd heyetinin kendisini imam seçtiğini görüyoruz.⁴⁴² Bu durum, belli kabilelerin şûra meclisine nüfuz etmeye başladığını açıklar niteliktedir.

Rüstemîler'in bu olaylardan sonra Şîî Fatımîler tarafından yıkılması üzerine İbâdîler'den ayrılan Nükkâriye grubu, Kuzey Afrika'da üstünlük kurmuşlardır. İmamın tayininde etkili olacak muhteşem bir cemaatle iş birliği yapmadan göreve gelemeyeceğini belirten Nükkâriye, efdal görüşlerine uygun hareket ederek Ebu Ammar Abdülhamid el-A'ma'yı daha faziletlisini buldukları için görevden almışlardır. Yerine ise Ebu Yezid Muhlad b. Kaydad getirilmiştir. Böylece hedeflerine ulaşarak imameti alan Nükkâriye, İbâdî imametinde köklü bir değişiklik yapmıştır. Sonuçta Nükkâriye'nin temel görüşünü hayata geçirerek *Azzâbe* meclisi kurulmuştur. Azzâbe meclisi, günümüze kadar gelse de Nükkâriye'ye mensup kişiler süreç içerisinde nüfuzlarını kaybetmişlerdir. Hatta birçoğu asıl İbâdî mezhebine rücû etmişlerdir. Zira devlet yönetiminde çift başlılık hakimiyeti ve şeriatî engellemiştir.⁴⁴³

Emeviler, imameti babadan oğula geçen bir miras konumuna getirmişlerdir. Veraset usulüne karşı çıkışlarıyla bilinen İbâdîler, bundan dolayı Emeviler'in yönetimlerini meşru kabul etmemişlerdir.⁴⁴⁴ Zira İbn Sellâm el-İbâdî, Emeviler'in

⁴³⁹ *Vehbiyye*: Abdülvehhab'ın imametini destekleyenlerin oluşturduğu bir grup olmakla beraber Abdullah b. Vehb er-Rasibi'ye nisbetle kullanılır. Zira Abdülvehhab'a nisbet edilseydi, "Vehhabiyye" denmesi gerekirdi. Bkz. Berrâdi, 202.

⁴⁴⁰ İmamette mefduliyet fikrini ilk kez ortaya atan şahsın Mu'tezile'nin kurucusu Vasıl b. Atâ olması, bunun yanında İbâdîler'in gündemine giren efdal-mefdul nazariyesinin Basra İbâdîlerine göre Mu'tezile ile benzer bir anlama gelmesi, üstelik Rüstemî devletinde bu konuda yaşanan tüm çatışmalara Vasılıyye grubunun da iştirak etmesi dikkat çeken bir durumdur. Mu'tezile'nin bu konudaki fikirlerine ayrıntılı olarak bkz. Osman Aydın, *Mu'tezile'de İmamet ve Siyaset*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2017, s. 94.

⁴⁴¹ Arı, 98-99.

⁴⁴² Arı, 121.

⁴⁴³ Fığlalı, *İbâdîye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, s. 117; ayrıca bkz., Benras, 175-211.

⁴⁴⁴ İbn Sellâm, 60.

saltanat sistemlerini, bu sistemi savunan ve Emeviler'i bu konuda destekleyenleri sert bir dille eleştiriye tabi tutmuştur. Hatta Emevi yönetimini sorgulamayanların onlara benzeyip onlardan olacağını hadislerle işaret ederek beyan etmişlerdir.⁴⁴⁵

Bükeyr b. Belhâc, Rüstemî ailesinin veraset yoluyla imamete el koydukları fikrine katılmamaktadır. Çünkü ona göre Abdurrahman b. Rüstem'in imamlığa gelmesi veraset ile değil, kabilelerin onayıyla gerçekleşmiştir. Bu yol ise İbâdîler'in hür seçim anlayışlarına aykırı bir durum değildir.⁴⁴⁶ Ancak veraset anlayışının hakim olduğu dönem, Abdurrahman b. Rüstem'in oğlu Abdülvehhab ve sonrasında gelen diğer imamların zamanına rast gelmektedir.⁴⁴⁷ Dolayısıyla İbâdîler'in şiddetle karşı çıktıkları babadan oğula veraset yoluyla imamete gelme usulüne, Rüstemî imametinde şahit olmaktayız. Aynı zamanda İbâdîler'in veraset sistemini benimsedikleri dönem, imam Eflah'ın imameti zamanına denk gelmektedir.⁴⁴⁸

Veraset anlayışına örnek teşkil edebilecek ilginç bir olay daha yaşanmıştır. Buna göre, Rüstemîler'de halk tabakası, zanaatkarlar ve onları destekleyenler bir araya gelerek, kabile reislerine danışmadan küçük yaşta olan Ebu Hatem Yusuf'u imam ilan etmeleri nedeniyle kendisinin yerine devleti annesinin yönetmeye başlaması,⁴⁴⁹ şûra sisteminin bozulduğunu dolayısıyla İbâdî imamet anlayışında değişiklikler olduğunu gösterir. Bu değişikliklerden sonra İbâdî imametinde olumsuzlukların yaşandığı da aşıkardır. Zira hükümdar aile fertleri arasında taht kavgalarının başlaması devletin gerilemesinde önemli derecede rol oynamıştır.⁴⁵⁰

İbâdîler'de imamın yanında halkın da söz sahibi olduğunu, hatta rızaları alınmadan imam tayin edilemeyeceğini daha önce beyan etmiştik. Ancak bu durum süreç içerisinde bozulmuştur. Nitekim Ebu'l-Yakzân devrinde imam, devlet işlerinden yegane sorumlu olmakla beraber, devleti ilgilendiren her konuda halka danışır öyle karar verirdi. Halk namaz zamanında mescitte toplanır, namazdan sonra dağılmaz, devlet işlerini dinler, fikirlerini imamla paylaşırdı. Rüstemîler'in uyguladığı bu güzel

⁴⁴⁵ İbn Sellâm, 57.

⁴⁴⁶ Bükeyr b. Belhâc Va'lâ, II, 401.

⁴⁴⁷ Nitekim Rüstemîlerin üçüncü imamı Eflah, dördüncü imam Ebu Bekir, beşinci imam Ebu'l-Yakzan ve diğerleri veraset yoluyla iktidara gelmişlerdir. Bkz. Arı, 97-147.

⁴⁴⁸ Arı, 112.

⁴⁴⁹ Söylemez, "İlk Hâricî Devlet: Rüstemîler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ank., 1998, Cilt: XXXVIII, s. 471; ayrıca ticarete önem veren Rüstemîler'de tüccar ve zanaatkarların imam tayin etme noktasında söz sahibi olması dikkat çeken bir husustur. Bkz. Söylemez, "İlk Hâricî Devlet: Rüstemîler", s. 474.

⁴⁵⁰ Söylemez, "İlk Hâricî Devlet: Rüstemîler", s. 472.

gelenek devletin sonlarında kaldırılmıştır. Böylece halk, yönetime katılamaz olmuştur.⁴⁵¹

Rüstemîler'de verasete dönüşen İbâdî imamet anlayışının Uman imametinde de verasete dönüşmesiyle değişikliğe uğraması dikkat çekmektedir. Zira Rüstemîler arasında yaşanan benzer olayların Uman'da da ortaya çıktığını görmekteyiz. Nitekim Fığlalı'nın verdiği bilgilere göre imam tayininde şûra yolunun esas alındığı Uman İbâdî'leri, Rüstemîler'de olduğu gibi Muhammed b. İsmail b. Abdillâh el-Hazîrî (906-42/1500-35)'den itibaren birkaç kişinin biatıyla imam seçilme yoluna gitmişlerdir. Seçilen bu imamlardan halk tarafından beğenilenlere imam, beğenilmeyen veya onay verilmeyenlere ise melik ya da sultan denmiştir.⁴⁵²

Daha önce belirttiğimiz gibi İbâdî anlayışta Seyyid, Sultan, Melik gibi kavramlar güç, otorite ve saltanat ifade ettiği için imamlar bu şekilde sıfatları kullanmazlardı. Aynı zamanda onlar beşer iktidarını reddederler. İmametın sahibini Allah olarak görürler.⁴⁵³ Buna rağmen özellikle Rüstemî imamlarında bu isimlerin kullanıldığına rastlamamaktayız. Çünkü bu durum İbâdî fırkasının genel prensiplerine aykırıdır.⁴⁵⁴ Esasen Uman'da h.177'de şurât imamlarından Muhammed b. Ebî Affan'ın⁴⁵⁵ Sultan sıfatının özelliklerini barındıran egemenlik kurma yönündeki uygulamaları, halkın iradesini yok saydığı için güvensizlik ortamının oluşmasının ardından görevden alınmıştır.⁴⁵⁶ Dolayısıyla imametın sahibinin Allah olduğunu unutan imamlar, gücü ellerine geçirdiklerinde kendilerini imametın tek hakimi olarak görmüşlerdir.

İbâdîler'de kendine özgü bir veraset anlayışının bulunduğu anlaşılmaktadır. Hür seçim anlayışına dolayısıyla da İbâdî imamet nazariyesine taban tabana zıt olan veraset sistemi, toplumun rızasının ve biatının dikkate alınmadan köklü hakim ailelerin devlet idaresini ele geçirmelerine sebep olmuştur.

İbâdî tarihinde imam tayininde öne çıkan veraset anlayışının yanında bir de hicri 273'ten itibaren Uman imamlığında meydana gelen bazı değişiklikler göze çarpmaktadır. Zira devlet idaresinde nüfuzları hızla artan şeyhlerin istediklerini imam

⁴⁵¹ Söylemez, "İlk Hâricî Devlet: Rüstemîler", s. 476.

⁴⁵² Fığlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, s. 97; ayrıca, Uman İbâdîleri aynı zamanda Hâkim ve Emir sıfatlarını da imamlar için kullanırlar. Bkz. Ateş, *Günümüz Umman İbâdiyyesi*, s. 207.

⁴⁵³ Cuperly, 423.

⁴⁵⁴ Ateş, *Günümüz Umman İbâdiyyesi*, s. 207.

⁴⁵⁵ Ateş, "İbâdî İmamet Anlayışı", s. 21.

⁴⁵⁶ Cuperly, 438.

yapma veya görevden alma şeklinde dikkat çeken uygulamalarına rastlamaktayız. Nitekim bu şekilde keyfi olarak sekiz imam görevinden alınmıştır.⁴⁵⁷ Bunun yanında alimlerin etkisinde kalan imamlar artık seleflerinin izinden gitmeyi bıraktılar.⁴⁵⁸

Son olarak bunlardan farklı ve mezhep geleneklerine aykırı bir durumun meydana geldiğini söyleyerek bu bölümü bitirmek istiyoruz. Buna göre Rüstemîler'in altıncı imamı Ebu Hatim döneminde İbâdîler'in arasında büyük bir çatışma çıkmıştır. Zira imamlar, alimler ve halk arasında önemli bir ayrılık yaşanmıştır. Ebu Hatim'in halkla sıkı ilişkiler kurması, Rüstemî ailesini rahatsız etti. Çünkü onlara göre imamlar halktan uzak dururlar, aksi takdirde imamın güvenliği tehlikeye girmiş olur. Bu önlemleri ve yeniliği beğenmeyen halk ve İbâdî meşayih, bu duruma itiraz etmişlerdir. Zira geleneklere aykırı bu fikir, halkın ve ulemanın otoritesini zayıflatmak, böylece Rüstemî ailesinin verasetini güçlendirmek için alınan bir önlem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durumdan bazı fakihler yararlanmak isteyip kendi nüfuzlarını güçlendirmek istemişlerdir. Neticede üç ayrı gruba ayrılan İbâdîler arasında çatışma çıkmıştır. Bu savaşı bitirmek adına yine geleneğe aykırı bir şekilde hakem tayin etmişlerdir. Bu durumda ilk ortaya çıktıklarında şiddetle karşı çıktıkları tahkim hadisesinin benzerini uygulayarak İbâdî anlayışa uzak bir tavır sergilemişlerdir. Üstelik İbâdî tarihçileri de hakem tayin etme durumunu eleştirmemişlerdir. Aksine adil bir uygulama olduğunu dile getirmişlerdir.⁴⁵⁹

Neticede İbâdî tarihinde vuku bulan mezhep içi farklı yaklaşımlar, İbâdî imamet anlayışına zarar vermiştir. Ebû Ubeyde'nin temelini attığı hameletü'l-İlm teşkilatının geleneklerine riayet etmeyi bırakan İbâdîler, Rüstemîler'den sonra günümüze kadar eski güçlerine ulaşamamış hatta yeniden imamet kuramamışlardır. Günümüzde ise Uman başta olmak üzere Tunus, Cezayir ve Libya gibi ülkelerin kırsal kesimlerinde dağınık bir şekilde yaşamaktadırlar. Bu ülkeler dışındaki diğer ülkelerde zaman geçtikçe yok olmuşlardır.⁴⁶⁰

⁴⁵⁷ Bükeyr b. Belhâc Va'lâ, II, 594.

⁴⁵⁸ Cuperly, 438.

⁴⁵⁹ Arı, 136-142.

⁴⁶⁰ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye Dirâsetün Murakkeze*, s. 33.

4. SONUÇ

Nâfî b. Ezrak'ın Hâricî olmayan Müslümanlar hakkında ileri sürdüğü aşırı görüşlere katılmayarak Basra'da Abdullah b. İbâd'ın etrafında toplananların oluşturduğu bir fırka olan İbâdiyye, Ebû Bilal Mirdâs b. Üdeyye'nin öncülüğünü yaptığı, aralarında Abdullah b. İbâd'ın da bulunduğu Basra Hâricîleri'nin etrafında gerçek manada teşekkül etmeye başlamış bir firkadır.

İbâdî tarihinde üç önemli kırılma noktası olarak gösterilen ilk aşama, Ebû Bilal'in liderliği ve görüşleri çerçevesinde hizipleşen Abdullah b. İbad tarafından fırka olma yolunda ilk adımı atmak suretiyle gerçekleşmiştir. İlimli siyaset anlayışı söz konusu tarihte ikinci aşama olarak Cabir b. Zeyd ile devam ettirilmiş ve firkalaşma dönemine girilmiştir. İbâdiliğin fikir babası olarak sayılan Cabir b. Zeyd ile beraber İbâdî daveti Uman'a yayılmıştır. Bu durumda Cabir b. Zeyd'in Basra ile Uman arasında köprü vazifesi gördüğünü söyleyebiliriz.

Ebû Ubeyde'nin liderliğinde kurulan hameletü'l-ilm meclisiyle İbâdîler, İslam dünyasına açılarak devletleşme dönemine girmiştir. Böylece İbâdî tarihinde üçüncü önemli aşama da gerçekleşmiştir. Ebû Ubeyde'nin İbâdî imametini kurma yolundaki hedefleri, Rüstemî ve Uman devletlerinin tarih sahnesine adım atmalarıyla başarıyla sonuçlanmıştır.

İbâdiyye'nin veciz bir biçimde tarihsel sürecinden burada bahsettik. Şimdi ise bu çalışmadan çıkardığımız bazı sonuçları paylaşarak, araştırmaya özgünlük kazandırmak istiyoruz.

İmamet doktrini, İbâdîler için çok önemli bir teoridir. Ancak İbâdî anlayışa göre teorik bir meselenin pratikte bir karşılığı olmaz ise, bu durum bir anlam ifade etmemektedir. Zira aynı şeyi iman-amel birlikteliği hakkındaki görüşlerinde de görmekteyiz. Böylece imamet kurumu onlar için zaruri bir durum olmaktan daha da ötededir. Zira tarihi süreçlerinin bize işaret ettiği en önemli şey, devlet kurabilme adına verdikleri mücadelenin sebat ve azim sınırlarının ne kadar yüksekte olduğudur. Öyleyse İbâdiliğin kimliğini yansıtan, dolayısıyla gerek ortaya çıkışlarında gerekse istikrarlı bir şekilde varlıklarını korumalarındaki en önemli unsur, imamet kurumuna attettikleri değerle birebir ilişkilidir.

İbâdiler'in siyaset mecrasında aktif bir şekilde yer almaları, imamet anlayışlarının özünü korumada, sistemleştirmede ve onu geliştirmede kendilerine önemli tecrübeler kazandırmıştır. Bunun yanında hameletü'l-ilm teşkilatıyla ilme ve ılımlı siyasete verdikleri önem sayesinde aşırı olan Hâricî grupların gerçekleştiremediği devlet olabilme imkanına kavuşmuşlardır. Ebu Ubeyde'nin Basra'yı ilim merkezi haline getirdiği bu yapı, İbâdî mezhebini sosyal, kültürel, siyasal ve ekonomik olarak gelişme kaydetmesine yardımcı olmuştur. Öyle ki Rüstemî ve Uman devletlerinin kurucularını yetiştiren Ebu Ubeyde, Basra'da oluşturduğu yapıyla bu iki devleti buradan yönlendirmiştir. İlmin verdiği olgunluk sayesinde İbâdîler, kitman dönemlerini iyi bir şekilde idare ederek siyasi mecrada pasif kalmış, bu sürecin sonuçlarını da başarılı devletler kurarak almışlardır. Dolayısıyla Ebu Ubeyde, aşırı Hâricîler de olduğu gibi salt isyan etme fikrinin fayda sağlamadığını idrak ederek hareket etmiştir. Tüm bunları yaparken bağlı kaldığı en önemli prensip, ılımlı-pasif politika ve sıcak-aktif ilimdir.

İbâdiyye'nin en önemli fikirleri, iman ve imamet ekseninde ortaya çıkmaktadır. Ayrıca imamet anlayışıyla iman görüşlerinin yakından ilişkisi olduğunu belirtmemiz gerekir. Zira “dâr” kavramı hakkındaki düşünceleri bu meseleyle doğrudan irtibatlıdır. Farklı görüşteki insanları iman dairesinden çıkarmayarak onlarla beraber yaşamayı öğrenen İbâdîler, iman görüşlerinde yumuşamaya gidince, bu durum siyasi sahada da kendisini göstermiş oldu. Böylece aşırı Hâricîler'in iman noktasındaki sert tutumları, siyasi görüş ve davranışlarını belirlediği gibi gerek iktidara gerekse muhaliflerine karşı şiddet içeren uygulamalarda bulunmalarına zemin hazırlamıştır. İbâdîler'in iman anlayışlarındaki yumuşak tavırları, onların sosyal ve siyasi alanda törpüleyerek başarılı olmalarına katkı sağlamıştır. Nitekim bu durum, mezhep öğretilerini her kesim insana duyurabilmeleri için önemli bir adım olmuştur. Bunun yanında Allah yolunda canlarını feda etmeleri anlamına gelen “şurât” prensibi ile şirâ imameti arasında da önemli bir bağ vardır. Yine bu birliktelik, iman-imamet anlayışlarının adeta iki elmanın yarısı gibi bir bütün olduğunu gösterir niteliktedir. Aynı zamanda İbâdîler, imanın ferdi bir şekilde sadece kalpte yaşanmasından ziyade, devlet eliyle topluca yaşanmasına vurgu yapmışlardır. Nitekim iyiliği emretme kötülükten sakındırma prensipleri, iman-amel-imamet üçgenindeki rolüyle ön plana çıkmaktadır. Bunun yanında kendilerine özgü biçimde kullandıkları görülen mesalikü'd-din kavramı, özellikle din-devlet ilişkisi açısından dikkat çekmektedir.

İbâdîler'in Hz. Ömer'i örnek alıp onu çok sevmelerinin önemli nedenleri arasında, Hz. Ömer'in adil yönetimi ile Kureyş'e karşı yer yer sert tavırları ve Kureyş dışından valiler ataması sayılabilir.

İbâdîler, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin iktidara geliş şekilleri istişare ve rızaya dayalı bir usul ile gerçekleştiği için eleştiri getirdikleri nokta burası değildir. Esasen iki halifenin sonradan hak yoldan ayrılarak görev esnasındaki yanlış uygulamaları, onları eleştirdikleri ve iktidarlarını meşru görmedikleri noktalardır.

İbâdîler, devlet yöneticiliğine ehliyetli olan herkesin gelebileceği fikrinden hareketle Kureyş'in otoritesine karşı çıkmışlardır. Bu anlayışlarına sadık kalarak tercih ettikleri imamlar da, hep Kureyş dışından olmuştur. Ancak tespit edebildiğimiz kadarıyla Kuzey Afrika ve Uman'da imam olarak tayin edilen kişilerin İbâdî mezhebinden olduğunu gördük. Dolayısıyla şartları taşıyan herkesin imam olabileceği fikrini savunan İbâdîler, kendilerinden olmayan birisini devlet başkanı olarak seçmemişlerdir.

İbâdîler, kitmân, şurât, difâ' ve zuhûr gibi siyasi kavramları ilk defa dile getiren ve üreten bir mezhep olması bakımından değerlidir. Bu kavramlar, esasen İbâdîler'in tarihsel ve mezhebi gelişimlerini ifade etmektedir.

İbâdîler'in ürettikleri en özgün görüşler imamet alanında olmasına rağmen Rüstemîler döneminde birçok kez siyaset temelli kabilevi çatışmalar yaşamışlardır. Bu noktada zaman zaman Hâricîler gibi birbirlerini kolayca devreden çıkarmalarına sebep olan çatışmalar meydana gelmiştir. Bu duruma sebep olan en önemli ayrım noktası ise, efdal-mefdul nazariyesinin ortaya çıktığı Nükkâriye tarafından başlatılan ihtilaftır. İbâdî tarihinde önemli bir ayrım noktası olarak karşımıza çıkan bu durum, mezhep içi farklılıkları beraberinde getirmesinin yanında, imamet anlayışlarında da verasete dönen bir yapının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

İbâdîler'de saltanat anlayışının hakim olmasının temel iki nedeni bulunmaktadır. Birincisi, muhtemelen Hâricî zihniyetin izlerini taşıyan asabiyet duygusunun tekrar nüksetmesidir. Böylece İbâdî imameti, Rüstemî ailesinin tekeline girmiş oldu. İkinci önemli nedene gelince, zor aşamalardan geçerek kurdukları devleti muhafaza etme düşüncesi ile İbâdî mezhebinin iktidardan düşerek kaybolmasından çekinmeleri şeklinde değerlendirilebilir. Tabii bu duruma dolaylı yoldan etki eden bir başka unsur, dış devletlerin yayılmacı politikalarıdır. Böylece İbâdîler, devletlerini

güvenceye almak için verasete sığınmak zorunda kalmışlardır diyebiliriz. Buna rağmen fikri özgürlük noktasında ileri bir seviyeye gelen İbâdîler, kendi bünyeleri altında Sufîler, Mu'tezilîler, Malikîler ve gayrimüslimler gibi İbâdî olmayan toplum kesimlerinin yaşamalarına müsaade etmeleri, davetlerinde başarılı ve mutedil bir yol izlediklerini göstermektedir.

İbâdî çevreler, günümüzde imamet kuramamalarının acısını yaşamaktadırlar. Bu acı ve özlemin onlara getirdiği şey ise halen çocuklarına Rüstem adını vermeleridir.

KAYNAKÇA

- Akbulut, Ahmet, “Hâricîliğin Siyasi Görüşlerinin İtikadileşmesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 40, Ankara: 1989, (ss. 331-348).
- Akdemir, Furat, “İlk Dönem İman-Siyaset İlişkisi, İmanın Araçsallaştırılması (Sâlim b. Zekvân'ın es-Sîre Eseri Bağlamında)”, *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, Cilt 4, Sayı 1, 2020, (ss. 170-198).
- Amr Halîfe en-Nâmî, *İbâzilik Araştırmaları*, (Çev. Orhan Ateş), Astana Yay., Ankara 2021.
- Arı, Mehmet Salih, *Hâricîlerin Kurduğu Devlet Rüstemiler*, Bilge Adamlar Yay., İstanbul 2009.
- Ateş, Orhan, *Kendi Kaynaklarından İbâziyye*, Astana Yay., Ankara, 2021.
- *Günümüz Umman İbâdiyyesi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2007.
- *İlk Hâricî Fikirlerin Teşekkülü*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1999.
- “İbâdî İmamet Anlayışı”, *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 1, Sayı 5, 2017, (ss. 1-29).
- Avcı, Casim, “Hilâfet”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yay., İstanbul 1998, Cilt 17, (ss. 539-546).
- Ayar, Kenan, “Hâricîler’in Hz. Ali’den Ayrılış Süreci”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VIII (2008), sayı:1, (ss. 45-88).
- Aycan, İrfan-Söylemez, Mehmet Mahfuz, *İdeolojik Tarih Okumaları*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2002.
- Aycan, İrfan “Ebû Hamza eş-Şârî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt: 10, TDV Yay., İstanbul 1994.
- Aydınlı, Osman, *Mu'tezile'de İmamet ve Siyaset*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2017.
- Aydın, Mehmet Akif, “İmâmet” *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yay., İstanbul 2000, Cilt: 22, (ss. 203-207).
- Bağdadi, Ebû Mansur Abdülkahir b. Tahir b. Muhammed Temimi Abdülkahir, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, (çev. E. Ruhi Fırlalı), Diyanet Vakfı Yay., 2011.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Câbir, *Ensâbü'l-Eşrâf*, (Çev. Mehmet Akbaş, Musa K. Yılmaz), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., İstanbul 2020.
- Benras, Mahmoud, *Kuzey Afrika İbadiliği ve İmâmet Düşüncesi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İst., 2022.
- Berrâdî, Ebu'l-Kasım, *İbâzî Tarihi*, (Çev. Orhan Ateş), Ankara: Astana Yay., 2021.
- Bulut, Halil İbrahim, *İslam Mezhepleri Tarihi*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011.
- Bükeyr b. Belhâc Va'lâ, *el-İmâme İnde'l-İbâdiyye beyne'n-Nazariyyeti ve't-Tatbiki Mukârene mea Ehli's-Sünne ve'l-Cemâa*, Uman, 2010.
- Câbir b. Zeyd, *Resâil*, (çev. Orhan Ateş), Astana Yay., 2021.

- Cennâvünî, Ebû Zekerîyya Yahya, *İbâzî Fıkhu: Kitabu'l-Vad' Muhtasar Fi'l-Usul Ve'l-Fıkıh*, (Çev. Orhan Ateş), Astana Yay., Ankara 2021.
- Cuperly, Pierre, *Medhal ila Diraseti'l-İbâziyye ve Akidetihî*, (Arapça Çev. Ammar el-Celâsî), Müessesetu Tâvalt es-Sekâfiyye, Maskat, 2011.
- Çakan, İsmail Lütî, "Câbir b. Zeyd", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt: 6, TDV Yay., İstanbul 1992, (ss. 537-538).
- Çelik, İbrahim, "Dâr", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt: 8, TDV Yay., İstanbul 1993.
- Demircan, Adnan, *Hâricîlerin Siyasi Faaliyetleri*, Beyan Yay., İstanbul, 2015.
- *Hâricîlik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din-Siyaset İlişkisi*, Beyan Yay., İstanbul, 2015.
- Dercînî, Şeyh Ebû'l-Abbas Ahmed b. Saîd, *Tabâkâtü'l-Meşâih bi'l-Mağrib*, (Thk., İbrahim Tallây), Cezayir, 1974.
- en-Neşşâr, Ali Sami *İslam'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu*, (Çev. Osman Tunç), İstanbul: İnsan Yayınları, İstanbul, 1999.
- Erdemci, Cemalettin, *İbn Sellâm el-İbâdî ve İtikadi Görüşleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 1996.
- Erul, Bünyamin, "Rebî' b. Habîb", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt: 34, TDV Yay., İstanbul 2007, (ss. 494-495).
- Eş'arî, Ebû'l-Hasen Ali b. İsmail, *Makalatü'l-İslamiyyin ve İhtilafü'l-Musallin: İlk Dönem İslam Mezhepleri*, (haz. Ömer Aydın ve Mehmet Dalkılıç), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., İstanbul 2019.
- Ettafeyyîş, Muhammed b. Yûsuf, *Şerhu Akidetî't-Tevhid*, Uman, 1983.
- Fığlalı, Ethem Ruhi, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara, 1983.
- "İbâziyye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt: 19, TDV Yay., İstanbul 1999, (ss. 256-261).
- "Abdullah b. İbaz", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt: 1, TDV Yay., İstanbul 1998.
- Hizmetli, Sabri, "Abdurrahman b. Rüstem", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt: 1, TDV Yay., İstanbul 1998, (ss. 170-171).
- Hatiboğlu, Mehmet Said, *Hilafetin Kureşliliği*, Otto Yay., Ankara, 2017.
- İbn Sellâm el-İbâdî, *Kitabün fihi Bed'ü'l-İslam*, (Çev. Mehmet Nurullah Aydın-Selim Yılmaz), Ankara: Ankara Okulu Yay., 2019.
- İsferayînî, Ebû'l-Muzaffer İmadüddin Şahfur b. Tahir, *Dini Basiret İtikadi Mezhepler ve Ehl-i Sünnet*, (çev. Mustafa Özgen), Palet Yay., 2017.
- İbn Kuteybe, *el-İmame ve's-Siyase*, (çev. Cemaleddin Saylık), Ankara: Ankara Okulu Yay., 2017.
- İbn Zekvân, Sâlim, *es-Sîre*, (çev. Harun Yıldız), Ankara: Ankara Okulu Yay., 2016.
- İrfan Abdülhamid, *İslamda İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları*, (çev. Mustafa Saim Yeprem), Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2015.

- Izutsu, Toshihiko, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*, (Çev. Selahattin Ayaz), Pınar Yay., İstanbul, 2018.
- Kahyaoğlu, Yasin, *Hâricîlerin Edebi Yönleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 1998.
- Kalhâti, Ebû Abdullah Muhammed b. Saîd el-Ezdî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, (Thk., Seyyide İsmail Kaşif), Tunus, 1984.
- Kavukçu, Fuat, *Hâricîliğin Doğuşunda Kelami Motifler*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Bursa, 1984.
- Kubat, Mehmet, “Hâricîliğin Doğuşunda Münafıkların Rolü”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VI (2006), sayı: 4, (ss. 115-151).
- Kullay, Cihat, *Hâricîlikte Hurûc, Ku'ûd, Hicret*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale, 2007.
- Kutlu, Sönmez, “Aleviliğin Dini Statüsü: Din, Mezhep, Tarikat, Heterodoksi, Ortodoksi veya Metadoksi”, *İslamiyât Dergisi*, VI (2003), sayı: 3, (ss. 31-54).
- Muammer, Ali Yahyâ, *el-İbâdiyye Dirâsetün Murakkezetün fî Usûlihîm ve Tarihihîm*, Kahire, 1987.
- *el-İbâdiyye beyne'l-Firaki'l-İslâmiyye*, Uman, 1992.
- Nâsır, Muhammed Salih, *İbâziler'de Davet Yöntemi*, (Çev. Orhan Ateş), Astana Yay., Ankara 2021.
- Neddâbî, Nâsır b. Ali b. Sâlim, *İbâzi Mezhebinde İletişimsel Düşünce*, (Çev. Orhan Ateş), Astana Yay., Ankara, 2021.
- Nu'aymi, Selim, “Hâricîler'in Doğuşu”, *OMÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (Çev. Harun Yıldız), Samsun: 1998, sayı:10, (ss. 511-536).
- Onat, Hasan-Ateş, Orhan, “Hâricîlik”, *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, (Ed. Hasan Onat-Sönmez Kutlu), Grafiker Yay., Ank., 2012.
- Önemli, Kadri, *Erken Dönem İbâzi Kaynaklarda İbâziyye'nin Dini ve Siyasi Görüşleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır, 2015.
- Önkal, Ahmet, “Ahnef b. Kays”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt:2, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1989.
- “Hicret”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yay., İstanbul 1998, Cilt 17, (ss. 462-466).
- Öz, Mustafa, *Ana Hatlarıyla İslam Mezhepleri Tarihi*, Ensar Neşriyat Yay., 2020.
- “Nâfi' b. Ezrak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt: 32, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2006, (ss. 289-290).
- Öz, Mustafa-İlhan Avni, “İmâmet”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yay., İstanbul 2000, Cilt: 22, (ss. 201-203).
- Sarıkaya, Mehmet Saffet, *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015.
- Sinanoğlu, Mustafa, “İman”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt: 22, TDV Yay., İstanbul 2000, (ss. 212-214).

- Söylemez, Mehmet Mahfuz, “İlk Hâricî Devlet: Rüstemiler”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ank., 1998, Cilt: XXXVIII, (ss. 457-478).
- “Mahfuzat: Uman Sultanlığı ve Uman İbâdileri Üzerine”, *İslami İlimler Dergisi*, Yıl 10, cilt: 10, sayı 1, Bahar 2015, (ss. 187-204).
- Şehristânî, Muhammed Abdülkerim, *Milel ve Nihal*, (çev. Mehmet Dalkılıç), Litera Yay., 2017.
- Şemmâhî, Ahmed b. Said b. Abdulvahid, *Kitâbu’s-Siyer*, (Thk. Ahmed b. Suûd es-Siyâbî), Uman, 1407/1987.
- Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerir, *Tarih-i Taberi*, (çev. M. Faruk Gürtunca), Sağlam Yay., İstanbul, Trz.
- Tağlât, Züheyr, “el-İmametü’l-İbadiyye”, *İslami İlimler Dergisi*, Yıl 10, Cilt 10, Sayı 1, Bahar 2015, (ss. 327-336).
- Üzüm, İlyas, “Mirdâs b. Üdeyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt: 30, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2020, (ss. 148-149).
- Yıldız, Harun, *Kendi Kaynakları Işığında Hâricîliğin Doğuşu ve Gelişimi*, Araştırma Yay., Ank., 2010.
- “Hâricî Düşüncesinin Gelişimi”, *OMÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Samsun: 1999, sayı: 11, (ss. 257-270).
- “Ebû Ubeyde Müslim b. Ebû Kerîme” *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt: Ek-1, TDV Yay., Ankara 2020, (ss. 375-376).
- “Kalhâtî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ek2, İst., 2016, (ss. 7-8).
- “Berrâdî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ek1, İst., 2016, (ss. 190-191).
- W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (çev. Ethem Ruhi Fığlalı), Ankara: Sarkaç Yayınları, 2010.

ÖZ GEÇMİŞ

Şeref Safa ŞİMŞEK, 2014 yılında Ladik İmam Hatip Lisesi’ni bitirdikten sonra Samsun OMÜ İlahiyat Fakültesi’nden 2019 yılında mezun oldu. 2020 yılında OMÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans Programına girdi. 2022 yılında Diyanet İşleri Başkanlığında imam hatip olarak memuriyet hayatına başladı. Samsun ili Ayvacık ilçesinde bu görevini sürdürmekte olan Şeref Safa ŞİMŞEK, orta derecede Arapça bilmektedir.

İletişim bilgileri

ORCID ID: 0000-0002-0698- 4413

Yayımlanmış Çalışmalar:

1. “Teoriyle Pratik Arasında İbâdîlik’te İmâmet Anlayışı”, *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 15/2, (Güz 2022), ss. 737-747.